

Edice Qfwfq

Metodologie výzkumu

v oblasti kritické analýzy diskurzu

Kateřina Prokopová

Zuzana Orságová

Petra Martinková

Olomouc
2014

OBSAH

Úvod	5
1. Kritická analýza diskurzu	8
1.1. Výzkumné pozadí CDA	9
1.2. Klíčové pojmy CDA	10
1.2.1. Diskurz	10
1.2.2. Vztah mezi textem a diskurzem	12
1.2.3. Kritika	14
1.2.4. Ideologie	15
1.2.5. Moc	16
2. Filozofická východiska kritické analýzy diskurzu	18
2.1. Diskurz a Michel Foucault	18
2.1.1. Foucaultův odkaz	18
2.1.2. Diskurz	18
2.1.3. Moc/vědění	20
2.2. Diskurz a Jürgen Habermas	21
2.2.1. Habermasův přínos do CDA	21
2.2.2. Habermasův zájem	22
2.2.3. Habermas a teorie řečových aktů	24
2.2.4. Teorie diskurzu	26
2.2.5. Shrnutí	27
3. Základní proudy kritické analýzy diskurzu	29
3.1. Diskurz podle van Dijka: a sociocognitive approach	29
3.1.1. Diskurz – poznání – společnost	30
3.1.2. Text a kontext – událostní a kontextové modely	31
3.1.3. Charakteristika událostních modelů	33
3.1.4. Tři komponenty ideologie	33
3.1.5. Vlastní analýza – čeho si všímat?	35
3.2. Diskurz podle Ruth Wodak; the discourse-historical approach	36
3.2.1. Některé nástroje analýzy a principy DHA	37

Metodologie výzkumu v oblasti kritické analýzy diskurzu

Kateřina Prokopová

Zuzana Orságová

Petra Martinková

Tato publikace vychází v rámci grantu Inovace studia obecné jazykovědy a teorie komunikace ve spolupráci s přírodními vědami. reg. č. CZ.1.07/2.2.00/28.0076.

Tento projekt je spolufinancován Evropským sociálním fondem a státním rozpočtem České republiky.

1. vydání

© Kateřina Prokopová, Zuzana Orságová, Petra Martinková, 2014

© Univerzita Palackého v Olomouci, 2014

3.2.2. Postup analýzy DHA	38
3.2.3. Kvalitativní pilotní analýza	39
3.2.4. Diskurzivní strategie	40
3.3. Diskurz podle Fairclougha: a dialectical-relational approach	42
3.3.1. Terminologie: text, diskurz, jazyk	43
3.3.2. Přístup k textové analýze	44
3.3.3. Sociální výzkum	45
3.3.4. Text jako akce, reprezentace, identifikace	48
3.3.5. Relační přístup k textové analýze	49
4. Různé metody kritické analýzy diskurzu (obecně)	53
4.1. Analýza dispozitivu	53
4.2. Socio-kognitivní přístup	54
4.3. Diskurzivně-historický přístup	54
4.4. Dialektický přístup k diskurzu	55
5. Vlastní metodologický aparát k odhalení persvazivní linie	56
5.1. Historické a společenské pozadí komunikační události	57
5.2. Další pragmatické aspekty komunikační události – charakteristika cílové skupiny, komunikační funkce	57
5.3. Hypertéma	58
5.4. Frekvenční analýza	59
5.5. Tematická výstavba komunikátů	60
5.5.1. Odhalení tematicko-rematické linie	61
5.5.2. Základní typy TP	62
5.5.3. Tematizace	63
5.6. Lexikální rovina komunikátů	64
Literatura	70

Úvod

V současné době se v oblasti humanitních, filologických či přírodovědných oborů často setkáváme se dvěma tendencemi nikoli nutně protikladnými, jednak jde úzce specifikované a specializovanými výzkumy zaměřené na detailní analýzu či rozpracování konkrétního fenoménu v rámci jednoho vědeckého odvětví či přístupu, jednak o snahu zasazení zkoumaného problému do širšího kulturně historického či sociálního rámce prostřednictvím „nadoborového“ a interdisciplinárního přístupu založeného na kooperaci různých disciplín.

Tyto dva přístupy/směry/hlediska může vhodným způsobem propojit úzce specifikovaný výzkum a širšího konceptuálního a filozofického či sociologického hlediska.

Diskurzy chápeme jako texty v širokém slova smyslu založené na přenosu, sdílení a opakování informací, jejichž význam je spoluutvářen pomocí stylizace a intencionality autora, stejně jako interpretace příjemce, texty kontextově zapojené do konkrétního sociálního a kulturního prostředí, vyznačující se koherencí jednotlivých formálních i sémantických prvků, intertextovými vztahy a institucionální vázaností na organizaci (mocenských) vztahů mezi jednotlivci nebo skupinami projevenou prostřednictvím schematičnosti textu v rámci ustálených typů (žánrů, narativů, argumentace, komunikačních situací apod.).

Diskurzivní analýzy nelze proto provádět bez úzké metodologické spolupráce celého spektra vědních oborů od výzkumů v oblasti matematiky, statistiky, frekvenčních analýz, informatiky přes studium jazykového a obecně kódového systému, popisů gramatik až po výzkumy sémiotické, sémantické, literárně-vědné, komunikační, pragmatické či sociolingvistické zaměřené na produkci, transfer a percepce komunikátu.

Zároveň se nelze v těchto analýzách obejít bez historického a sociokulturního pozadí odvislého od typu sledovaného diskurzu – politického, konzervativního, socialistického, mediovaného, ideologického, diskurzu lékařů, humanitních a přírodovědných badatelů, manažerů, ekologů aj.

V České republice neexistuje trvalejší a stabilnější výzkumné zázemí ve srovnání s tradičními centry, jako například Velká Británie, Rakousko či Polsko. Neexistuje výzkumné centrum nebo univerzitní pracoviště, kde by fungoval výzkumný tým postavený na DA ani komplexní diskurzivní analýzy jazykově českých textů. Z toho důvodu se zdá jako velmi perspektivní a obohacující spolupráce výzkumných institucí v ČR s těmito tradičními centry.

Diskurzivní analýzu není možné vnímat jako vyhraněnou disciplínu, nýbrž jako teoreticky a metodologicky heterogenní oblast:

V rámci kriticko-analytických diskurzivních přístupů je možné lze rozvíjet a testovat:

- dialekticko-relační přístup Normana Fairclougha, který konceptuálně čerpá z marxistické filozofie a diskurzivního přístupu Michela Foucaulta a metodologicky se opírá o systemickou funkční lingvistiku M. A. K. Hallidaye;
- sociokognitivní pojetí Teuna A. van Dijka, jež klade důraz na kognitivní a psycholingvistickou rovinu reprezentací a asymetričnost dominantních diskurzů spatřuje především v negativní reprezentaci skupiny „oni“ a pozitivním zobrazení „nás“, tedy většiny.
- diskurzivně-historický přístup Ruth Wodakové a Martina Reisigla čerpající z učení frankfurtské školy, zaměřený na nominační a predikační strategie a způsob argumentování
- přístup zaměřený na reprezentaci sociálních aktérů, např. vytváření obrazu lídra (Theo van Leeuwen)
- přístup korpusově-lingvistický (Gerlinde Mautner)

Diskurzivní analýza je v posledních dvou desetiletích podrobována kritice ohledně přílišné subjektivnosti výsledků a s tím související neobjektivností a angažovaností analytiků. To vede jednak k (re)formulacím teoretických východisek a jejich vztahu např. k sociologickým teoriím, jednak k vývoji uplatňovaných analytických postupů směrem k větší preciznosti a kontrolovanosti, směrem k zapojení kvantitativních výzkumů, např. využití korpusové lingvistiky, frekvenčních analýz apod.

Analýza narativů, rolí aktérů a diskurzivních strategií, které aktéři při formování narativů uplatňují, přináší relativně statickou interpretaci ideové a událostní

struktury tvořící dané téma, jehož výsledkem může být výčet uplatněných manipulativních a persvazivních strategií, jež (re)produkuje nerovné, mocenské interpersonální vztahy, lze v dané analytické činnosti spatřovat i přínos obecnější. Zatímco konkrétní témata jsou pravidelně překrývána tématy novými, diskurzivní strategie jsou opakovatelné a co do počtu konečné a tak přispívá k obecnému poznání toho, na jakých principech diskurzivní praxe fungují.

1. Kritická analýza diskurzu

Kritická analýza diskurzu je deštníkovým pojmem, který funguje jako souhrnné označení pro širokou skupinu analytických přístupů, jež sdílejí jisté charakteristické rysy. Množina těchto přístupů je definovatelná jednak na základě podobností, jednak také na základě rozdílů, a bude tedy platit, že vyčerpávající a jediná správná výčtová definice by se vytvářela jen s velkými potížemi.

Vycházejíc z postdisciplinární logiky, nemá CDA obecně žádnou konkrétní disciplínu, ke které by plně náležela a ve které by měla jednoznačný původ. Atribut kritická odkazuje k filozofii, ke kritické a obecně normativní teorii, pojem analýza pak k použité obecné metodě a pojem diskurz k objektu, jehož se analýza týká. Zájem o diskurz v různých rovinách a v různých pojetích je jednou z charakteristik, jež jednotlivé přístupy v rámci CDA spojuje. Stejnou spojnicí pak představuje také výchozí pozice výzkumníků, kteří tento projekt vyznávají. Tato pozice je kritická a je motivována snahou o identifikaci sociálních nerovností a jejich dostatečné zviditelnění v očích veřejnosti, čímž přispívá ke společenské změně.

Obecně lze CDA, jako školu či paradigma, charakterizovat několika principy: např. všechny přístupy jsou orientovány účelově (na problém), a tudíž jsou nezbytně mezioborové a eklektické (viz níže). Navíc lze CDA charakterizovat společným zájmem o demystifikaci ideologií a moci skrze systematické a *retroductable* zkoumání sémiotických dat (psaných, mluvených či vizuálních). CDA badatelé se také snaží o to, aby byly jejich pozice a zájmy explicitní, zatímco si udržují své vlastní vědecké metodologie a ke svému výzkumu zůstávají sebereflexní. (Wodak – Meyer 2009: 3)

CDA nikdy nepředstavovala a nikdy se nepokoušela nabídnout jedinou či specifickou teorii. Stejně tak nemůže být pro CDA charakteristická jediná specifická metodologie výzkumu. Právě naopak, studium CDA je pestré, odvozeno od rozličných teoretických pozadí, orientuje se na různá data a metodologie. Výzkumníci v CDA se také spoléhají na množství gramatických přístupů ... navrhuje, abychom pro CDA používali pojem ‚škola‘ či program, což je velmi užitečné a s čím se mnozí badatelé dokážou identifikovat (Wodak – Meyer 2009: 5).

„Heterogenita v metodologických a teoretických přístupech, kterou lze v tomto oboru nalézt, spíše potvrzuje charakteristiku van Dijk, že CDA a CL jsou, v nejlépeším případě sdílenou perspektivou na analýzu lingvistickou, sémiotickou a diskurzivní analýzou“ (Van Dijk, 1993a:131). Níže následuje shrnutí některých principů, kterých se drží většina badatelů.“ (Wodak – Meyer 2009: 5)

1.1. VÝZKUMNÉ POZADÍ CDA

Počátek sítě CDA byl ovlivněn uvedením Van Dijkova časopisu *Discourse and Society* (1990), stejně jako několika knihami, které byly shodou okolností (nebo díky *Zeitgeist*) publikovány současně a vedeny podobnými výzkumnými cíli.¹ Schůzka v Amsterdamu² určila institucionální počátek ... a spolupráci mezi akademiky různých zemí, ale také zvláštní číslo *Discourse and Society* (1993), které tyto výše zmíněné přístupy prezentovalo. ... z mnoha časopisů lze v současnosti jmenovat *Critical Discourse Studies*, *The Journal of Language and Politics*, *Discourse and Communication* a *Visual Semiotics*; existují také e-žurnály, které publikují kritický výzkum jako CADAAD. Na trh byly uvedeny edice knih (např. *Discourse Approaches to Politics, Culture and Society*), konají se pravidelná setkání a konference a na cestě jsou i příručky. Celkem vzato se z CDA stala uznávaná disciplína, ustavená na katedrách a začleněná do osnov po celém světě.“ (Wodak – Meyer 2009: 3–4)

CDA má kořeny v rétorice, textové lingvistice, antropologii, filozofii, sociální psychologii, kognitivní vědě, literární vědě a sociolingvistice, stejně jako v aplikované lingvistice a pragmatice.“ (Wodak a Meyer 2009: 1)

Od poloviny šedesátých a počátkem sedmdesátých let 20. století se v humanitních a společenských vědách začaly objevovat nové, úzce spojené disciplíny. I přes jejich odlišná pozadí a rozdílnost metod a předmětů výzkumu se některé

1 Viz *Language and Power* od Normana Fairclougha (1989/1991), *Language, Power and Ideology* od Ruth Wodak (1989) a *Prejudice in Discourse* od Teun van Dijk (1984).

2 „CDA se zformovala na počátku 90. let 20. st. v podobě sítě odborníků, a to po malém sympóziu v Amsterdamu v lednu 1991. Díky podpoře University v Amsterdamu strávili Teun van Dijk, Norman Fairclough, Gunther Kress, Theo van Leeuwen a Ruth Wodak společně dva dny a měli tak příležitost debatovat o teoriích a metodách Analýzy diskurzu, zvláště o CDA.“

části nových oborů/paradigmat/lingvistických pod-disciplín sémiotiky, pragmatiky, psycholingvistiky a sociolingvistiky, etnografie řeči, konverzační analýzy a diskurzní studie/analýzy/studia diskurzu zabývají diskurzem a mají přinejmenším sedm společných aspektů (viz Van Dijk, 2007a; Wodak, 2008a):

- zájem o vlastnosti ‚přirozeného‘ užívání jazyka skutečnými uživateli jazyka (namísto studia abstraktních jazykových systémů a vymyšlených příkladů)
- zaměření se na větší jednotky spíše než na izolovaná slova a věty, a, tudíž, nové základní jednotky analýzy: texty, promluvy, konverzace, řečové akty nebo komunikativní události
- rozšíření lingvistiky nad rámec větné gramatiky směrem ke studiu jednání/akce (action) a interakce
- rozšíření na neverbální (sémiotické, multimodální, vizuální) aspekty interakce a komunikace: gesta, obrazy, film, internet a multimédia
- zaměření se na dynamické (socio)-kognitivní a interakční postupy (moves) a strategie
- studium funkcí (společenských, kulturních, situativních a kognitivních) kontextů užití jazyka
- analýza širokého množství jevů textové gramatiky a užití jazyka: koheze, anafora, témata, makrostruktury, řečové akty, interakce, střídání replik, znaky (signs), zdvořilost, argumentace, rétorika, mentální modely a mnohé další aspekty textu a promluvy.“ (Wodak a Meyer 2009: 2)

1.2. KLÍČOVÉ POJMY CDA

1.2.1. Diskurz

Marek Lapčík píše ve svém článku Diskurs jako téma diskursu (2009) o tom, že v případě termínu diskurz dochází k jakémusi implicitnímu zavádění do odborné terminologie³, prostřednictvím jeho postupného používání bez jasného

3 Lapčík mluví o zavádění nových termínů do slovníku určité disciplíny. způsob zavedení nového termínu do slovníku určité disciplíny: motivy: 1. nedostatečnost stávajícího pojmového aparátu daného oboru 2. inspirace jinými obory a výsledky jejich zkoumání

konceptu, definice atd. Dochází tak podle něho „k naturalizaci pojmu v rámci oboru ‚samovolně‘“ (Lapčík 2009: 94). To způsobuje, že chybí jasné a jednoznačné vymezení významu či způsobu použití a odkaz na původní zdroje. To vše vede k nedorozumění či nesprávnému chápání termínu ve vědeckém diskurzu humanitních disciplín. Nový termín se stává „alibi pro nedostatečnou noetickou nebo metodologickou zakotvenost“ (Lapčík 2009: 94) a dochází k jeho nadužívání. Odkaz na původní významy a autory, které pojem konceptualizovali, se zkruslí a pozmení (Lapčík 2009: 94).

O tomto jevu se zmiňují i Wodaková a Meyer: „... je zřejmé, že ve společenských vědách se použití pojmů *text* a *diskurz* hojně rozrůstá. ... A tak diskurz může představovat vše od historické památky, *lieu de memoire* (místo paměti), politiky, politické strategie, vyprávění v omezeném či širším slova smyslu, textu, hovoru, řeči, konverzace na dané téma po jazyk *per se*. Můžeme narazit na pojmy jako rasistický diskurz, genderovaný diskurz, diskurz o (ne)zaměstnanosti, diskurz médií, populistický diskurz, diskurz minulosti a mnohé další – a tak význam *diskurzu* sahá od žánru po rejstřík či styl, od budovy k polickému programu. Toto nutně přináší zmatek, který vede ke kritice a mnohým nedorozuměním (Blommaert, 2005; Reisigl, 2007; Wodak, 2008a; Wodak a de Cillia, 2006).“ (Wodak – Meyer 2009: 2–3)

„CDA nahlíží na ‚jazyk jako na formu sociální praxe (Fairclough a Wodak, 1997) a považuje za rozhodující ‚kontext užití jazyka‘. Mezi badateli v CDA je ‚velmi oblíbená následující citace:

CDA nahlíží na diskurz – užití jazyka při mluvě a psaní – jako na formu ‚sociální praxe‘. Popis diskurzu jako sociální praxe naznačuje dialektický vztah mezi určitou diskurzivní událostí a situací (situacemi), institucí (institucemi) a sociální strukturou (strukturami), které ji konstruují: diskurzivní událost je jimi utvářena, ale také je ovlivňuje. Diskurz je totiž sociálně konstitutivní stejně jako

Ad 1. termín je přijatý, pokud ho akceptují specialisté na daný obor – oborová komunita. Typická pro tento způsob – důsledná konceptualizace zaváděného pojmu – dojde ke shodě na významu a použití termínu. Ad 2. Proces adaptace pro daný obor – některé původní významy jsou potlačeny a nahrazeny jinými – odliší ho od původních kontextů užití podle potřeb oboru Oba případy: jasně čitelná linie a způsob zavádění termínu, všeobecné přijetí a shoda v používání

sociálně podmíněný – utváří situace, objekty vědění a sociální identitu lidí a skupin či vztahy mezi lidmi a skupinami lidí. Je konstitutivní jak ve smyslu, že pomáhá udržet a reprodukovat sociální status quo, tak ve smyslu že přispívá k jeho přeměně. Jelikož je diskurz tak sociálně důležitý, vyvolává důležité otázky moci. Diskurzivní praktiky mohou mít závažné ideologické účinky – mohou totiž pomáhat produkovat a reprodukovat nerovné mocenské vztahy mezi (například) společenskými třídami, muži a ženami, etnickými/kulturními většinami a menšinami, a to skrze způsoby, jakými reprezentují věci a umísťují lidi. (Fairclough a Wodak, 1997: 258)“ (Wodak – Meyer 2009: 5–6)

„Po analytických diskurzu se často žádá, aby definovali koncept „diskurzu“. Taková definice by musela obsáhnout celou disciplínu diskurzivních studií, stejným způsobem jako lingvistika poskytuje mnohé rozměry definice „jazyka“. Podle mého názoru definovat základní pojmy, jako jsou „diskurz“, „jazyk“, „kognice“, „interakce“, „moc“ či „společnost“ nedává příliš smysl. Abychom tyto pojmy pochopili, potřebujeme celé teorie či disciplíny předmětů či jevů, kterými se zabýváme. Proto je diskurz vícerozměrný sociální jev. Je současně lingvistickým (verbálním, gramatickým) předmětem (smysluplné sekvence či slova nebo věty), jednáním (jako třeba tvrzení či výhrůžka), formou sociální interakce (např. konverzace), sociální praktikou (například přednáška), mentální reprezentací (význam, mentální model, názor, vědění), interakční či komunikační událostí nebo činností (např. parlamentní debata), kulturním produktem (např. telenovela), či dokonce ekonomickou komoditou, kterou lze prodat a koupit (např. román). Jinými slovy, více či méně kompletní „definice“ pojmu diskurz zahrnuje mnohé dimenze a zároveň se skládá z mnoha jiných základních pojmů, které vyžadují definici, tj. teorii, jako například význam, interakce a kognice.“ (Van Dijk in Wodak – Meyer 2009: 66–67)

1.2.2. Vztah mezi textem a diskurzem

„... pojem ‚diskurz‘ různými vědci a akademiky působícími v odlišných kulturách užíván různě (Wodak, 2006a,b). V německém a středoevropském kontextu se rozlišuje mezi ‚textem‘ a ‚diskurzem‘, což se vztahuje k tradici textové lingvistiky a rétoriky (shrnutí – viz Brünner a Graefen, 1994; Vass, 1992;

Wodak a Koller, 2008). V anglicky mluvících zemích se pojem ‚diskurz‘ často užívá jak pro psané, tak mluvené texty (viz Gee, 2004; Schiffrin, 1994). Jiní badatelé rozlišují mezi různými úrovněmi abstrakce: Lemke (1995) definuje ‚text‘ jako konkrétní realizaci abstraktních forem vědění (‚diskurz‘), a tak se spíše přiklání k Foucaultově přístupu (viz zde také Jäger a Maier).

Diskurzivně-historický přístup souvisí se sociálně kognitivní teorií Teun van Dijka (1998) a nahlíží na ‚diskurz‘ jako na strukturované formy vědění, zatímco ‚textem‘ jsou míněny konkrétní ústní promluvy či psané dokumenty (zde viz Reisigl a Wodak).“ (Wodak – Meyer 2009: 6)

Abychom projasnili toto terminologické zmatení a zatemnění, zařadily jsme do monografie kapitoly o konceptu diskurzu u Foucaulta a Habermase a podívaly se tak ke kořenům pojmu, stejně tak budeme u jednotlivých přístupů CDA vždy charakterizovat perspektivu jednotlivých autorů, pomocí níž se na diskurz dívá.

V tomto směru jsme při strukturování knihy vyšly částečně z Lapčikovovy kategorizace tří základních linií uchopení pojmu diskurz (2009: 98–101):

1. **Extenzivní pojetí** – vychází z filozofické tradice, kde se termín objevuje nejdříve. Charakterizuje ho komplexní vymezení zahrnující jednoznačnou a jednotčící definici. Zachování takové široké konceptualizace se hlásí k filozofickým východiskům. Často se jedná o Foucaultův koncept diskurzu, popřípadě vliv kritické teorie frankfurtské školy a Habermasův koncept diskurzu. Tento přístup zastávají obvykle v sociologická, filozofická a kulturní, popř. antropologická studia.
2. **Reduktivní pojetí** identifikuje diskurz s termíny projev, proslov, promluva, text, přičemž dochází k významovému omezení termínu. Tento přístup je typický pro tradiční lingvistické a literárněvědné disciplíny.
3. **Operacionalizující pojetí** nevymezuje jasně pole termínu, ale pojímá ho v podobě analytického nástroje. Z toho důvodu je obsah pojmu obvykle přizpůsoben pro konkrétní kontexty jeho užití, což má za následek značnou heterogenitu tohoto pojetí. Typickým představitelem tohoto přístupu je

kritická diskurzivní analýza, pro níž je společný „zájem o analýzu komunikačních procesů ve vztahu k jejich prostředí a tematizaci této problematiky s ohledem na problematiku konkrétní (například analýza projevů ideologie, genderu apod.)“ (Lapčík 2009: 100).

1.2.3. Kritika

... lze upozorovat vliv frankfurtské školy a Jürgena Habermase

„Při studiu jazyka byl termín ‚kritický‘ poprvé použit, aby charakterizoval přístup, který se nazýval Kritická lingvistika (Fowler a kol., 1979; Kress a Hodge, 1979). Kromě jiného byli tito akademici názoru, že užití jazyka může vést k mystifikaci společenských událostí, které mohou objasnit systematické analýzy. ‚Např. v angličtině chybějící fráze ‚kým‘ u pasivních konstrukcí může být považována za snahu utajit či ‚mystifikovat‘ odkaz na původce děje (Chilton, 2008).“ (Wodak – Meyer 2009: 7)

„V dnešní době se tento koncept kritiky obvykle používá v širším slova smyslu a označuje, jak zastává Krings, praktické spojení ‚společenské a politické angažovanosti‘ a ‚sociologicky informovanou konstrukci společnosti‘ (Krings a kol., 1973; Titscher a kol., 2000: 88). Tudíž ‚kritika‘ v podstatě vizualizuje vzájemné propojení věcí (Fairclough, 1995a: 747; viz také Connerton, 1976: 11–39). Mimořádně důležitá je zmínka o přínosu kritické teorie k pochopení CDA a pojmů ‚kritický‘ a ‚ideologie‘ (pro širší diskuzi – viz Anthonissen, 2001, v této knize).

Kritické teorie, a tudíž také CDA, chtějí produkovat a sdělovat kritické znalosti, které lidem umožní se emancipovat od forem nadvlády skrze sebe-reflexi. Mají vyvolat ‚osvětlení a emancipaci‘. Takové teorie se nesnaží jen popisovat a vysvětlovat, ale snaží se také vykořenit určité druhy falešných představ. I přes odchylující se koncepty ideologie, kritická teorie se snaží vyvolat povědomí o původcích potřeb a zájmů. Tomuto se také věnoval Pierre Bourdieu ve svém konceptu ‚violence symbolique‘ a ‚méconnaissance‘ (Bourdieu, 1989).

Zajedno s kritickou teorií předchůdců zdůrazňuje CDA potřebu mezioborové práce, abychom řádně pochopili, jak jazyk funguje při vytváření a přenosu vědění, při organizaci společenských institucí či výkonu moci (viz Graham, 2002; Lemke, 2002; Martin a Wodak, 2003). Badatelé v CDA si rozhodně musejí

být vědomi skutečnosti, že jejich vlastní práce je poháněna společenskými, ekonomickými a politickými motivy, stejně jako jiná akademická práce, a že nejsou žádným způsobem privilegováni. To že se někdo pojmenuje ‚kritický‘ pouze značí určité etické normy: je zde záměr o explicitnost pozic, výzkumných zájmů a hodnot a transparentnost kritérií, aniž by se kdo musel omlouvat za kritický postoj své práce (Van Leeuwen, 2006: 293).“ (Wodak – Meyer 2009: 7)

1.2.4. Ideologie

CDA se zajímá spíše „o skrytější a utajenější typ každodenních názorů, které se často objevují přestrojené za pojmové metafory a analogie, a tak přitahují pozornost lingvistů: ‚život je cesta, společenské organizace jsou rostliny, láska je válka‘ atd. (Lakeoff, 1987; Lakeoff a Johnson, 1980, 1999). V běžné diskuzi se některé myšlenky objeví častěji než jiné. Lidé s odlišným zázemím a zájmy často přemýšlejí až překvapivě podobně. Dominantní ideologie se jeví ‚neutrálně‘ a drží se předpokladů, které zůstávají do značné míry nezpochybnitelné. Organizace, které usilují o moc, se budou pokoušet ideologii společnosti ovlivnit, aby se přiblížili stavu, kde ji chtějí mít. Pokud většina lidí ve společnosti přemýšlí o jistých věcech obdobně, či dokonce zapomenou, že ke stávajícímu statu quo existují alternativy, ocitáme se u Gramsciho konceptu *hegemonie*. Co se týče tohoto klíčového konceptu ideologie, Van Dijk (1998) pohlíží na ideologie jako na ‚pohledy na svět, které utvářejí ‚společenské poznání‘: ‚schematicky organizované komplexy zpodobnění a postojů s ohledem na jisté aspekty společenského světa, např. schéma [...] jak bílí vnímají černé‘ (Van Dijk, 1993b: 258).

Badatele v CDA rovněž fascinuje fungování ideologií v každodenním světě.“ (Wodak – Meyer 2009: 8)

Fairclough pohlíží na ideologie více marxisticky a považuje je za konstrukce praktik z určité perspektivy:

ideologie jsou reprezentace aspektů světa, které mohou být ukázány, aby přispěly k vytvoření, udržení nebo změně sociálních vztahů moci, dominance a využití (vykořisťování)

kritické hledisko – ideologie – forma moci – kontrastuje s popisným pohledem – vidí ideologii jako pozice, postoje, přesvědčení, perspektivy atd. společenských skupin

bez odkazu na vztahy moci a dominance mezi takovými skupinami můžeme říct, že ideologické reprezentace můžou být rozpoznány v textech, ale v tvrzení, že ideologie jsou reprezentace, které mohou být přeloženy, aby přispěly k sociálním vztahům moci a dominance, navrhuje F. textové analýzy musí být zarámovány v tomto ohledu do sociálních analýz, které můžou posuzovat texty v rámci jejich dopadů na vztahy moci ideologie můžou také mít trvání a stabilitu, které překračují individuální text nebo kostry textů v rámci rozdělení mohou být spojovány s diskurzem (jako reprezentace), žánry (jako ustanovení, nařízení) a styly (jako vštěpování

Můžeme zkoumat, jestli je to tvrzení ideologické zaměřením se na kauzální efekty a zjišťováním, zda toto ustanovení a vstřípení přispívá k udržení nebo změně mocenských vztahů

1.2.5. Moc

Moc je další koncept, který je pro CDA ústřední, jelikož často analyzuje užití jazyka těch, co jsou u moci a těch, kteří jsou zodpovědní za existenci nerovnosti. Badatelé v CDA se zajímají o způsob, jakým diskurz (re)produkuje společenskou nadvládu, tj. zneužití moci jednou skupinou nad ostatními, a jakým způsobem mohou ovládané skupiny diskurzivně tomuto zneužívání vzdorovat (zde např. Van Dijk). Vyvolává to otázku, jakým způsobem moc chápou badatelé v CDA a jaké morální normy jim dovolují rozlišovat mezi používáním a zneužíváním moci – je to otázka, která dosud zůstala nezodpovězena (Billig, 2008).

Moc je v moderní společnosti pro pochopení dynamiky a specifik kontroly (akce) ústřední, ale zůstává často neviditelná. CDA pak zkoumá lingvistické projevy. Tento vztah mezi sociální mocí a jazykem je stálým tématem nejen v CDA (Fairclough, 1989/1991; Wodak, 1989), ale i v sociologii (Bourdieu, 1991) a sociolingvistice (např. NG a Bradac, 1993; Talbot, 2003; Young a Fitzgerald, 2006).

Důležitým hlediskem v CDA spojeným s pojmem ‚moci‘ je skutečnost, že zřídka je text prací jediné osoby. V textech jsou dohadovány diskurzivní rozdíly; jsou vedeny rozdíly v moci, která je částečně uvnitř zakódována a určena diskurzem a žánrem. Tudiž jsou texty často místy zápasu, ve kterém lze spatřit stopy odlišných diskurzů a ideologií, které zápasí a bojují o nadvládu.

Cílem CDA je kriticky zkoumat sociální nerovnost, tak jak je vyjádřena, ustanovena, legitimizována atd. užitím jazyka (nebo v diskurzu). Většina kritických

analytiků diskurzu by tedy souhlasila s tvrzením Habermase, že „jazyk je také prostředkem nadvlády a sociální síly. Slouží k legitimizaci vztahů organizované moci. Vzhledem k tomu, že legitimizace mocenských vztahů...nejsou formulovány...jazyk je také ideologický“ (Habermas, 1967: 259).

2. Filozofická východiska kritické analýzy diskurzu

2.1. DISKURZ A MICHEL FOUCAULT

2.1.1. Foucaultův odkaz

Význam tezí Michela Foucaulta pro kritickou analýzu diskurzu a pro diskurzivní analýzu obecně je obrovský, a nikoliv pouze v inspiračním smyslu slova. Foucault jako první poukázal na mocenský potenciál diskurzu a zproblematizoval zdánlivě legitimní autoritu tzv. režimů pravdy, které se jeho optikou ukázaly být závislé právě na diskurzu pramenícím z institucionálních podmínek. Ačkoliv svou pozornost postupně přesunul od struktury diskurzu (*archeologická metoda*) k všudypřítomným mocenským vztahům (*genealogická metoda*), jeho pojetí diskurzu je pro KAD zásadní, neboť ukazuje sociální a mocenskou podmíněnost diskurzu a také jeho mocenský a sociálně-konstruktivní rozměr. Stejně tak užitečným se ukazuje Foucaultův koncept *biopolitiky* coby diagnostiky moderní společnosti z hlediska mechanismů kontroly a mocenských vztahů, který může sloužit jako teoretický rámec pro konkrétní analýzu, a také z něho plynoucí koncept *dispozitivu*, jenž může najít uplatnění i v analytické praxi.

2.1.2. Diskurz

Koncept diskurzu Foucault rozvinul ve spisu *Archeologie vědění* (1961, česky 2002) a také v přednášce *Řád diskurzu* (1971, česky 1994), kde se zabýval především způsoby, jakými je diskurz kontrolován z pozice moci. Jeho pojetí diskurzu je antiredukcionistické, což znamená, že diskurz není pouhým souborem reprezentací či textů. Diskurz pro Foucaulta představuje zároveň i soubor sociálních praktik, které systematicky vytvářejí objekty, o kterých diskurz vypovídá. Foucault pro tuto sociálně-konstruktivní činnost diskurzů zavádí označení

diskurzivní praxe.⁴ Diskurzy samozřejmě jsou produktem znakové činnosti, ale to, jak fungují, není možné zcela obsáhnout pouhou analýzou mechanismů označování (Foucault 2002: 78–79). Čímž navrhuje neredukovat diskurzy pouze na jazyk v užití, naopak zdůrazňuje nutnost reflektovat vztahy, které zakládají modalitu tohoto užití a které se v čase proměňují, což je podstatou jeho archeologické metody. Diskurz je tedy podle Foucaulta utvářen tzv. *diskurzivní a nediskurzivní formací*, přičemž pod diskurzivní formací Foucault rozumí soubor výpovědí, ony reprezentace či konkrétní jazykové realizace, a pod nediskurzivní formací soubor podmínek, které zakládají modalitu těchto výpovědí, reprezentací či jazykových realizací (Foucault 2002: 244). Diskurzivní formace nám tedy říká, *co* je obsahem diskurzu, zatímco nediskurzivní formace ovlivňuje způsob, *jak* je tento obsah utvářen a prezentován. Tento způsob se pak odvíjí podle svazku vztahů, jež se ustavují „mezi institucemi, ekonomickými a společenskými procesy, formami chování, systémy norem, technikami, typy klasifikace a způsoby charakterizace.“ (Foucault 2002: 72) Ve shodě s tímto postulátem pak můžeme říci, že to, jak o věcech hovoříme, je silně ovlivněno současným společenským nastavením, názorovým klimatem a způsoby, jakými v té které době dominantní vědění kategorizují své objekty.

Zde se dostáváme k problematičkému místu tohoto pojetí, jež se vztahuje k typu diskurzů, kterými se Foucault hlavně zabýval. Sám Foucault diskurz popisuje jako soubor výpovědí, který má kategorizační moc, a „soubor výpovědí, které si za ‚objekt‘ zvolily subjekt diskurzu (tedy svůj vlastní subjekt) a pokusily se ho rozvinout jako pole poznatků.“ (Foucault 2002: 50) To rozhodně nejsou malé, lokální a všední diskurzy. Jsou to diskurzy konkrétních vědních oborů, přičemž výpovědi, které je tvoří, mají z pohledu teorie řečových aktů povahu takových aktů, jež mají na základě daného historického období nárok na pravdivost a legitimitu.

⁴ Je však třeba rozlišovat mezi epistemologickou a ontologickou rovinou tohoto konstruktivismu. Diskurzy jistě utvářejí subjekty, o kterých vypovídají, ale nikoliv ve smyslu dláta a kladiva. Když budeme o konkrétní věci nebo jevu referovat nějakým způsobem, nezmění se jejich ontologická podstata – tato věc nebo jev zůstane objektivně stejná. Změní se však způsob, jakým tuto věc/jev chápeme – diskurz tedy zapůsobí na epistemologickou rovinu daného jevu/věci. S krajně konstruktivistickými interpretacemi tezí M. Foucaulta se v žádném případě neztotožňujeme.

Komentátoři Foucaultova díla Hubert L. Dreyfus a Paul Rabinow je nazvali *seriózními řečovými akty*, které jsou „konstruovány obecnými pravidly specifických her pravdy, v nichž hrají svou roli.“ (Dreyfus – Rabinow 2010: 91, 99)⁵ Tato pravidla her pravdy pak stanovuje ona nediskurzivní formace, tedy institucionální prostředí a společensko-politické nastavení v dané době.

2.1.3. Moc/vědění

Foucaultova pozdější metoda, genealogie, stojí na postulátu, že vědění šířené diskurzem v podobě seriózních řečových aktů disponuje reálnou i symbolickou mocí. Symbolickou v tom smyslu, že určuje modalitu promlouvání o konkrétních věcech a fenoménech v konkrétní době, a reálnou v tom smyslu, že na základě kategorizační schopnosti určuje, kdo a co bude vyloučeno či asimilováno, případně nějak modifikováno v rámci dobově nastavené normality. Zde se dostáváme k tomu, co Foucault nazval genealogickou metodou, když svou pozornost přesunul na pojmovou dvojici moc/vědění. Moc ve Foucaultově pojetí, kterou je diskurz osazen ve vztahu ke svým subjektům, vystihuje to, co Foucault nazval „polymorfními praktikami moci.“ Foucault říká, že mocenským účinkem může být „odmítnutí, popření, diskvalifikace, ale i pobídka, posílení.“ (Foucault 1999: 19) Mocenské účinky diskurzu na sebe mohou brát různou podobu; moc tedy nepůsobí pouze represivně ve smyslu utlačování nebo stigmatizace jedinců. Může stejně tak působit i stimulačně, což je umožněno jejím normalizačním charakterem. Foucault charakterizuje moderní společnosti jakožto společnosti normalizace, když si všímá mocenského působení legitimního vědění (Foucault 2005: 226). Normy coby produkty tohoto vědění, nacházejí svůj výraz v tzv. *dispozitivěch*, které jsou pro určení toho, co je normální, klíčové. Koncept dispozitivu se ve Foucaultových textech objevuje od 70. let (po Archeologii vědění) coby výraz důrazu kladeného na moc a její působení oproti lingvistickým strukturám zdůrazňovaným dříve. Dispozitiv, např. dispozitiv sexuality, znamená komplexní soubor vědění, technik, procedur a způsobů jak analyzovat, jak klasifikovat, zkrátka jak v souladu s cíli dominantního vědění působit na dané subjekty. V termínech

5 Foucault v *Archeologii vědění* podobnost výpovědí a řečových aktů odmítá. Vlivem korespondence s Johnem Searlem ji však nakonec uznal (Dreyfus – Rabinow 2010: 87).

archeologie v sobě dispozitiv zahrnuje jak diskurzivní, tak nediskurzivní formace, ale také mocenské techniky a procedury. Analýza dispozitivu představuje v dnešní době rozvinutou metodu, jejíž hlavní přednost spočívá v možnosti zahrnout do analýzy i neязыkové elementy, které se na mocenském působení podílejí (Caborn 2007: 113).

Doporučená četba:

- Caborn, Joannah 2007. „On the Methodology of Dispositive Analysis“. *Critical Approaches to Discourse Analysis Across Disciplines* 1, č. 1, s. 115–123
- Dreyfus, Hubert L. – Rabinow, Paul 2010. Michel Foucault. *Za hranicemi strukturalismu a hermeneutiky*. Praha: Herrmann & synové.
- Foucault, Michel 1999. *Dějiny sexuality I. Vůle k vědění*. Praha: Herrmann & synové.
- Foucault, Michel 2002. *Archeologie vědění*. Praha: Herrmann & synové.
- Foucault, Michel 2005. *Je třeba bránit společnost: kurz na Collège de France 1975–1976*. Praha: Filosofia.

2.2. DISKURZ A JÜRGEN HABERMAS

2.2.1. Habermasův přínos do CDA

V pracích některých „kritických lingvistů“ lze vyzorovat vliv frankfurtské školy a Jürgena Habermase. „Kritická teorie“ ve smyslu frankfurtské školy, převážně založené na slavné eseji Maxe Horkheimera z roku 1937, značí, že společenská teorie by se měla zaměřovat na kritiku a změnu společnosti, a to na rozdíl od tradiční teorie, která se jí pouze snaží pochopit či vysvětlit.

Stěžejními koncepty takového chápání kritické teorie jsou:

- Kritická teorie by měla cílit na totalitu společnosti
- Kritická teorie by měla zlepšit porozumění společnosti skrze spojení všech hlavních společenských věd, včetně ekonomie, sociologie, historie, politologie, antropologie a psychologie.

Instrumentalita rozumu, který zkoumá nikoli, aby pochopil, nýbrž aby ovládl, je v *Dialektice osvícenství* (2009) popsána jakožto temná stránka dědictví osvícenství. Kritická teorie vycítá vědě nedostatek sebereflexe, která vede

k technokracii a manipulaci a přispívá ke zrodu totalitarismu. Při studiu jazyka byl termín „kritický“ poprvé použit, aby charakterizoval přístup, který se nazýval Kritická lingvistika. Tito akademici názoru, že užití jazyka může vést k mystifikaci společenských událostí, systematické analýzy je pak mohou objasnit. Kritické teorie, a tudíž také CDA, chtějí odkrývat kritické poznatky, které lidem umožní se emancipovat od forem nadvlády skrze sebereflexi. Takové teorie se nesnaží jen popisovat a vysvětlovat, ale snaží se také vykořenit určité druhy falešných představ.

Koncept diskurzu Jürgena Habermase je pro současnou CDA inspirativní svým zaměřením na vedení argumentace a vztahem argumentů k jejich pravdivostní či normativní hodnotě.

Přístupy CDA ovlivněné Habermasovou teorií diskurzu:

- Discourse-historical approach
- Corpus linguistic approach
- Social actor approach

2.2.2. Habermasův zájem

Habermas se ve svých úvahách zabýval obecně otázkou možnosti objektivního poznání a tím, zda člověk nevnáší do poznávacího procesu nekonečně mnoho předpokladů. Hledá souvislost mezi poznáváním a zájmy jednajících (*Poznání a zájem* 1968, *K logice sociálních věd* 1970, *Teorie komunikativního jednání* 1981, *Filosofický diskurz moderny* 1985, *Fakticita a platnost* 1992). „Podle něj neexistuje žádné objektivní, obecně závazné poznání. Poznání má paradigmatickou povahu a závisí na sociokulturních, společenských, politických, vědeckých a morálních zájmech. Věda i životní proces se proto organizují konsenzuálně v nepřetržitě jazykové komunikaci.“ (Slouková <http://filosofia.cz/soucasfil.html>) Způsob poznávání určitého předmětu či oblasti světa se řídí zájmy jednajících osob, které vznikají z jejich životních dějů. Inspiroval se myšlenkami Edmunda Husserla, podle něhož je lidské vědomí je intencionální, tj. vždy zaměřené na nějaký předmět či stav věcí. Postoje a zájmy člověku slouží jako východisko pro poznání světa. Tyto postoje, zájmy a hranice smyslu se vytvářejí na základě sociální

interakce. Člověk je společenská bytost, a pro vnímání a mezilidské dorozumění je tudíž nutné sdílení smyslu.⁶

Lidské postoje jsou podle Habermase obsaženy v „životním světě“, který se skládá především:

- z individuálních dovedností (intuitivní vědění, jak se vypořádat s nějakou situací);
- ze sociálně nacvičených praktik (intuitivní vědění, na které se můžeme v dané situaci spolehnout);
- vědomých přesvědčení v pozadí.

Na základě znalosti pozadí životního světa, jenž se konkretizuje a zviditelňuje v jazyce, je možné dorozumění lidí mezi sebou. Ve shodě s Wittgensteinem volí jazyk jako výchozí bod při analýze lidského poznání a jeho logiky. V souvislosti s Wittgensteinovým postulátem, že hranice mého jazyka jsou hranice mého světa, a jazyk předchází poznání, říká, že životní svět sdílený určitou společností se projevuje v sociálním použití jazyka, konkrétně v dialogu. To je základem pro pojem společnosti v teorii komunikace, která zkoumá, jak se v komunikaci odráží společně sdílený životní prostor.

Velmi významnou inspirací byl pro Habermase americký filozof, sociolog a psycholo George H. Mead (1863–1931). Mead mluví o společenském utváření jazyka na základě sociální interakce, tj. vzájemného společenského působení a společenského kontaktu. V jazykem zprostředkované interakci se prosazuje nová společenská struktura založená na předpokladu rovnosti účastníků – jazykové symboly musí mít pro všechny účastníky stejný význam. Nad jazykem se pak vytvářejí také společenské struktury, protože je v něm obsaženo to, co je nutné pro výstavbu společnosti: zvyky, kulturní tradice, morální principy atd.⁷ Jazyk je podle Meada médiem, které vtahuje všechny účastníky interakce do komunikační pospolitosti. Zespolečenštuje jedince a zároveň, nutí členy společnosti k individualizaci, aby se ve společnosti vyhranili, vytvořili si v rámci společnosti svou identitu.⁸ Se systémem osobních zájmen je totiž do používání jazyka, které

6 Srov. Gombrichův horizont očekávání

7 Tento názor tvoří i základní předpoklad a východisko výzkumu CDA.

8 Podobné přesvědčení sdílí Michel Foucault (viz „Subjekt a moc“. In *Myslení vnějšku*, 1996)

se orientuje na dorozumění v socializační interakci, vestavěn nepoddajný tlak k individualizaci. Tento zdvojený proces individualizace a socializace se podle Meada uskutečňuje komunikací, komunikativním jednáním.

Habermas rozvádí pojetí jazyka jako formy sociální interakce a sociálních procesů (*Teorie komunikativního jednání* 1981):

„Subjekty schopné jazyka vrůstají do intersubjektivně sdíleného životního světa. V komunikativních procesech tvoření tvoří a nabývají totožnost individuí a totožnost kolektivu stejného původu.“ (citováno podle Horster 1995: 22)

2.2.3. Habermas a teorie řečových aktů

Habermas hledá univerzální předpoklady pro komunikativní jednání. Výchozím bodem je pro něho nejzákladnější jednotka komunikativního jednání – řeč. Habermas vychází z Austinovy teorie řečových aktů. V ní jde o zkoumání fungování jazykových výpovědí v komunikaci. Řečové akty se týkají mezilidského jednání, interakce mezi mluvčím a adresátem. John Austin označoval řečové akty jako ilokuční. Přišel na to, že je rozdíl mezi výpověďmi performativními a konstativními. Konstativní výpovědi mohou být pravdivé, či nepravdivé, zatímco performativní výpovědi mohou být úspěšné, nebo neúspěšné. Habermas se pokouší na základě teorie řečových aktů definovat životní svět.

Vnímá současnou komunikaci jako deformovanou, dochází k narušování nároku platnosti na komunikaci, jde o pouhou rétoriku, ne o pravou komunikaci, která je legitimizována kritériem konsenzu. Proto Habermas vytváří jiný, nepokřivený prostor pro komunikaci, který to bude dovolovat – diskurz:

... dialogickou komunikaci osvobozenou od tlaků každodenního nebo systémového (instrumentálního) kontextu (i institucionálního?), komunikaci zbavenou vnějších tlaků, komunikaci sebereflexivně garantující svoji platnost. Je to ideální „jazyková hra“, dokonalá diskuse hledající tu nejlepší cestu k emancipaci člověka. (Hubík 1994: 9–10)

Habermas chce, aby průmyslová společnost vytvořila prostor pro svobodnou diskusi – pro pravé komunikativní jednání – propozičně diferencované – institucionálně nevázané (u vázaných se prosazují normy prostřednictvím institucionální síly).

Habermase na řečových aktech zajímá hledisko interpersonálního vztahu (mluvčí – posluchač), které je ústřední pro zjišťování společenských norem, jež se v něm odrážejí. Vnímá současnou komunikaci jako soustavně deformovanou – instrumentalita panující nad sociálními činnostmi podle něho narušovala platnost nároků kladených na běžnou konsensuální komunikaci. Běžná komunikace ale vyžaduje, aby byly řečové akty pochopitelné (srozumitelné), jejich obsah byl pravdivý, řečový subjekt byl upřímný a byl s to řečový akt uskutečnit. Na základě těchto kritérií rozlišuje 4 třídy řečových aktů:

Komunikativa

- vyjadřují smysl projevů jako projevů, souhlas s tím, co znamená verbální komunikace – zacházet s jazykem
- hyperonymum pro další řečové akty
- Příklad: *říkat, projevat se, mluvit, řečnit, tázat se, odpovídat, vyvracet, odvětit, souhlasit, odporovat, namítat, připustit, zmínit se, citovat* atd.

Konstantiva

- jazykové jednání zaměřené na objektivní svět
- orientované pravdivostní hodnotou
- Příklad: *popsat, sdělit, vyprávět, podotknout, vykládat... a ujišťovat, přitakat, vyvracet, popírat, pochybovat*

Reprezentativa (expresiva)

- utvářejí expresivní jazykové jednání zaměřené na subjektivní svět
- orientované opravdovostí/věrohodností
- záměrem je sebereprezentace mluvčího před publikem
- vyjadřuje záměr, postoj, zážitky mluvčího
- propoziční věty se slovesy – *vědět, myslet, mínit, doufat, bát se, milovat, nenávidět, moci, přát, chtít, rozhodnout se* atd.
- Příklad: *vyjevit, odhalit, zahalit, předstírat zamlčet, zatajit, zapřít...*

Regulativa

- utvářejí normativní jednání zaměřené na sociální svět a orientované hodnotou správnosti
- vyjadřují interpersonální vztahy, smysl vztahu, který mluvčí a posluchač zaujmají k normám jednání

- Příklady: *poroučet, vyzývat, prosit, požadovat, napomínat, zakazovat, dovolit, doporučit, zdráhat se, vzpírat se, zavázat se, slíbit, omluvit, odpovídat, potvrdit, posílat, zaručit se, vypovědět, omluvit se, prominout, navrhnout, odmítnout, přijmout, radit, čekat, povzbudit* atd.

S ilokučními akty se pojí i nároky platnosti, tzn. za jakých okolností je řečový akt uznán za platný. Habermas mluví o nároku platnosti srozumitelnosti – obsažen v komunikativech, nárok platnosti pravdy – zahrnut v konstantivech, nárok správnosti – realizován v regulativech – a věrohodnosti v reprezentativech. Nároky platnosti v řeči by měly být neproblematické. Pokud jsou problematické, zajišťuje komunikační podmínky diskurz.

2.2.4. Teorie diskurzu

Pokud nedojde v řeči orientované na dorozumění ke shodě, je nutné přejít k diskursu. Habermas definuje diskurz jako způsob operování s jazykem, který se uplatňuje v okamžiku, kdy selhává normální způsob komunikace. Funkcí diskurzu je objasnění či obnovení nároků platnosti. Diskurz je tedy forma komunikace, která se vyznačuje argumentací o nárocích platnosti ve chvíli, kdy se staly problematickými. V diskursu se nevyměňují informace, ale argumenty, které slouží ke zdůvodnění, nebo zamítnutí nároků platnosti. Diskurz je schopný řešit nárok na pravdu (teoretický diskurz) a na správnost (praktický diskurz).

Habermas předpokládá ideální řečovou situaci, která je charakteristická tím, že každá shoda, které má být dosaženo v jejích podmínkách, smí platit jako skutečná.

4 podmínky ideální řečové situace:

1. všichni účastníci diskurzu musejí mít stejné šance pro použití řečových aktů, kdykoli mohou otevřít diskurz (komunikativa, srozumitelnost);
2. všichni účastníci diskurzu musejí mít stejné šance přednést svůj výklad, tvrzení či ospravedlnění a nárok zpochybnit, zdůvodnit, vyvrátit (konstantiva, pravdivost);
3. K diskursu jsou připuštěni jen mluvčí, kteří jako jednající mají stejné šance používat reprezentativní řečové akty – postoje, pocity, přání (reprezentativa, věrohodnost);

4. k diskursu jsou připuštěni jen mluvčí, kteří mají stejné šance používat regulativní řečové akty – rozkazovat, odporovat, zakazovat, slibovat, zodpovídat se (regulativa, správnost).

2.2.5. Shrnutí

Struktura komunikativní racionality je dána trojím jazykovým sociálním jednáním (konstativní, regulativní, expresivní), třemi světy (objektivní, sociální, subjektivní), tomu odpovídajícím trojím postavením subjektů řečové komunikace (objektivní, vůči normám konformní, subjektivní), třemi hodnotami platnosti (pravda, správnost, opravdovost) a třemi způsoby argumentace (teoretický diskurz, praktický diskurz, terapeutický diskurz).

Pravda a správnost jsou nároky platnosti v komunikativní oblasti. Pokud není komunikace v pořádku, stávají se nároky platnosti problematickými – v té chvíli přichází diskurz jako nástroj, aby obnovil nároky platnosti. Diskurz musí splnit zcela určité podmínky: otázka kompetence účastníků diskurzu se vysvětluje zavedením ideální řečové situace. Habermas zároveň navrhuje pro diskurz zvláštní logiku a vysvětluje podmínku svobodné výměny úrovní diskurzu. Diskurz u Habermase představuje argumentativní formu komunikace zaměřenou nikoliv na předmět komunikace, ale na způsob jejího vedení – na samotnou formu. Po dosažení ke shodě v komunikaci diskurz zaniká a dochází k návratu k normální komunikaci.⁹

Doporučená četba:

- Balon, Jan. 2008 „Teorie komunikativního jednání Jürgena Habermase“. In: Šubrť, Jiří et al. *Soudobá sociologie. II, (Teorie sociálního jednání a sociální struktury)*. Praha: Karolinum.
- Borradori, Giovanna 2005 *Filosofie v době teroru: rozhovory s Jürgenem Habermasem a Jacquesem Derridou*. Praha: Karolinum.
- Cviklová, Lucie a Krýsl, Šimon (Eds) 1999 *Čítanka kritické teorie: rozhovory s Jürgenem Habermasem. Díl 1, Autonomie a solidarita*. Praha: Nadace Open Society Fund.
- Hirschová, Milada 2006 *Pragmatika v češtině*. Olomouc: VUP.

⁹ Foucault naopak tvrdí, že zajištění podmínek svobodného průběhu diskurzu a přístupu do něj je nemožné – účast v diskursu je závislá na diskursivní kompetenci, která zakládá nerovnost aktérů.

- Horster, Detlef 1995 *Jürgen Habermas: Úvod k dílu*. Praha: Svoboda.
- Hubík, Stanislav 1995 „Obrat ke komunikaci v sociologickém myšlení J. Habermase“. In: *Acta Universitatis Palackianae Olomucensis. Facultas Philosophica*, č. 9, s. 9–16.
- Nohejl, Marek 2007 *Jednání, diskurs, kritika: myslet společnost*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Šubr, Jiří 2001 *Postavy a problémy soudobé teoretické sociologie*. Praha: ISV.

3. Základní proudy kritické analýzy diskurzu

3.1. DISKURZ PODLE VAN DIJKA: A SOCIOCOGNITIVE APPROACH

Teun A. van Dijk bezpochyby patří k nejvýznamnějším badatelům v oblasti kritické diskurzivní analýzy nebo také, abychom užili jím prosazovaného a obecnějšího termínu, kritických diskurzivních studií. Do roku 2004 působil jako profesor diskurzivních studií na Universiteit van Amsterdam v Nizozemí, v současné době (2014) působí jako hostující profesor na Universitat Pompeu Fabra ve španělské Barceloně. Ve své badatelské činnosti se věnuje hlavně fenoménu etnicity a z ní plynoucího rasismu, z hlediska žánrového potom diskurzu zpravodajství a politickému diskurzu.¹⁰ V rámci teorie diskurzu rozpracoval van Dijk pojem ideologie a kontextu, kdy ve shodě se svým zaměřením tyto pojmy zkognitivizoval. Teun A. van Dijk je hlavním představitelem sociokognitivního přístupu k diskurzu, jehož jednotlivé komponenty si představíme blíže a zároveň ukážeme, jak mohou být využity k analytické práci.

Proč van Dijk navrhuje pojem kritická diskurzivní studia? Je tomu tak proto, že oblast bádání, kterou má na mysli, se neomezuje na pouhou analýzu realizovaných promluv a textů v rámci zkoumaných diskurzů. Naopak, tato oblast je daleko širší. Dochází zde také k teoretické práci, k artikulaci užívaných pojmů a k vylepšování analytického aparátu v rámci jednotlivých metod, které lze ke kritické analýze diskurzu použít (van Dijk 2002: 62). Z tohoto hlediska jsou kritická diskurzivní studia tzv. deštníkovým pojmem, jehož použití je typické pro většinu multidisciplinárních, případně postdisciplinárních oborů (např. mediální, kulturní, genderová, vizuální a jiná studia). Tyto obory charakterizuje právě předmět

¹⁰ Informace přejeté z oficiálních internetových stránek Teuna van Dijka: „Research in Critical Discourse Studies“ Website Teun A. van Dijk (<http://www.discourses.org/cv/>, datum přístupu 21. 7.2014)

zájmu, v našem případě je to diskurz, a také způsob nazírání na tento předmět. Kritická diskurzivní studia tedy představují určitou optiku a způsob, jakým badatelé, kteří tato studia utvářejí, nahlízejí na diskurz a přilehlou sociální realitu. Zde je nutné dodat, že tento způsob nahlížení je ze své podstaty politický, protože vyhledává, akcentuje a kritizuje sociálních nerovností. Zaměřuje se tak na roli, kterou diskurzy zastávají v re/produkcii a upevnování dominance stejně jako v rezistenci vůči ní ve společenství lidí. Dominancí je zde podle van Dijka myšlen výkon společenské moci, která ústí v sociální nerovnost. Tato nerovnost může například mít politický, kulturní, třídní, etnický nebo genderový charakter (van Dijk 1993: 249–250; van Dijk 2002: 62–63).

3.1.1. Diskurz – poznání – společnost

Pokud van Dijk hovoří o diskurzu, nepovažuje za důležité a vzhledem k multidisciplinární rozmáchlosti diskurzivních studií ani za možné vytvořit jeho vyčerpávající definici. Diskurz chápe jako multidimenzionální sociální jev. Může být chápán jako lingvistický předmět (text či soubor textů, jazykových realizací – chápání běžné pro textovou lingvistiku), jako konkrétní jednání (tvrzení, prosba), jako sociální praktika (např. přednáška) nebo jako mentální reprezentace (názory, konkrétní oblasti vědění) či jako komunikační událost, činnost (např. parlamentní debata) (van Dijk 2002: 67). Stejně tak nepovažuje za dostatečné chápat diskurz redukcionisticky, pouze jako jazyk v užití, a apeluje na výzkumníky, aby diskurz chápali konkrétněji, aby tato commonsensová definice pro ně byla pouze jakýmsi odrazovým můstkem ke smysluplnému uchopení tohoto zásadního pojmu. Výzkumník by se tedy měl zajímat o to, *kdo* jazyk užívá, *jak* jej užívá a v neposlední řadě *kdy* a *proč* tak činí (van Dijk 1998: 2).

Konkrétní užití jazyka je potom motivováno snahou o předání idejí a přesvědčení, popřípadě o vyjádření emocí, a toto užití jazyka se stává součástí mnohem komplexnějších sociálních interakcí, které probíhají v určitých kontextech. Pojem diskurz pak lze uchopit ve třech hlavních dimenzích: a) dimenze jazyka, která souvisí s jeho konkrétním užitím, b) dimenze kognitivní, která souvisí s přenosem idejí a přesvědčení, c) dimenze interakce, která zachycuje sociální situovanost komunikační události. Podle van Dijka by tedy komplexní přístup

k diskurzu měl znamenat vyjasnění vztahů právě mezi těmito třemi dimenzemi: mezi konkrétním užitím jazyka, věděním, které je předáváno, a sociální dimenzí komunikace (van Dijk 1998: 2).

Tyto tři dimenze van Dijka schematizuje pomocí trojúhelníku diskurz – poznání – společnost, který je základním pilířem sociokognitivního přístupu k diskurzu. Tento přístup charakterizuje důraz na kognitivní stránku věci – tedy na mentální reprezentace a kognitivní procesy uživatelů jazyka, prostřednictvím kterých chápou a produkují diskurz – a také důraz na sociální stránku věci – tedy na vědění a ideologie, které různá společenství sdílejí a které se v diskurzech odrážejí (van Dijk 2002: 64).

Sociální a kognitivní aspekty diskurzu lze ve shodě s van Dijkem chápat jako kontext diskurzu. Kontext v tomto pojetí neznamená jenom sociální situaci, prostředí či strukturu, ve kterých se diskurz realizuje, jak to bývá běžné v interakcionistickém paradigmatu. Kontext je v tomto pojetí kognitivován. Stává se subjektivním mentálním modelem konkrétní komunikační situace, není vnějším prostředím, ve kterém se situace odehrává, je spíše obsahem mysli jednotlivých účastníků. A právě tyto mentální definice situace v myslích účastníků komunikační situace řídí jak produkci, tak chápání diskurzu a van Dijk je nazývá obecně mentálními, úzeji událostními a kontextovými modely. Tyto modely pak hrají roli prostředníka mezi diskurzivními a sociálními strukturami (van Dijk 2002: 66).

Zde je na místě poznamenat, že tato schematizace je pouze pracovní a že mezi diskurzem, poznáním a společností ve skutečnosti existuje dialektický vztah. Diskurzu můžeme přiznat tvůrčí a strukturační schopnost ve vztahu k sociální a individuální realitě, je však třeba si uvědomit, že jednotlivci a skupiny ovlivňují stejnou schopností vůči diskurzu samotnému. Uživatelé jazyka tedy nejen reprodukují, přijímají a ztělesňují sociální struktury. Mohou je také měnit a sami je dále strukturovat podle svých potřeb a cílů (Tamtéž).

3.1.2. Text a kontext – událostní a kontextové modely

Výše zmiňované mentální modely představují v sociokognitivním pojetí diskurzu možná ten nejdůležitější prvek, protože usměrňují produkci i příjem

diskurzů u účastníků komunikační situace. Kontextové modely¹¹ jsou dynamické, na změny neustále reagující mentální struktury. Svou povahou jsou pragmatické, neboť řídí zvolenou intonaci, syntax, lexikální zásobu ap., a neustále se adaptují na vývoj sociální struktury. Coby spojnice mezi diskurzem a společností se starají o to, aby promluvy účastníku diskurzu byly přiměřené vzhledem ke společenství, ve kterém jsou pronášeny, aby byly pro danou komunikační situaci vhodné (van Dijk 2002: 73). Zjednodušeně řečeno, kontextový model tedy účastníkovi komunikace říká, *jak* mluvit (definuje totiž vhodný žánr a styl textu či promluvy).

Oproti tomu událostní modely jsou subjektivní mentální reprezentace situací a událostí, ke kterým se diskurz vztahuje, jsou tedy sémantické, protože odpovídají obsahu diskurzu (Tamtéž: 76). Událostní modely tedy účastníkovi říkají, *o čem* mluvit.

Pro kontextové modely jsou podstatné následující kategorie, které jsou neustále a automaticky vyhodnocovány účastníky diskurzu tak, aby obsah jejich promluvy byl co nejvhodnější pro danou komunikační situaci, pro daný komunikační cíl (Tamtéž: 74):

- časoprostorový rámec či prostředí, které se k diskurzu váže – tato kategorie ovlivňuje podobu promluv či textů v rámci diskurzu mnoha způsoby – např. v tichém prostředí dojde budeme mluvit tišeji, v hlučném hlasitěji
- účastníci diskurzu a zejména pak: jejich identita, sociální role, které zastávají, a vztahy, které mezi nimi vznikají, cíle, jež se snaží dosáhnout, a v neposlední řadě vědění a ideologie, které vnáší do diskurzu – informace o komunikačních partnerech nás mohou vést např. při volbě použitého lexika – př. často užívaná deminutiva při komunikaci s dětmi
- probíhající sociální akce

3.1.3. Charakteristika událostních modelů

- mentální modely jsou jednak výsledkem porozumění diskurzu, jednak základem jeho produkce – fungují tedy jako návody, jak „číst“ a jak vést diskurz
- jsou subjektivní, protože jsou osobními interpretacemi událostí, ale mají sdílený sociální základ, jejich obsah dokládá existenci sociálně sdíleného vědění a možná také skupinových ideologií – lidé sdílí sociální zkušenosti
- kontextové modely vysvětlují, jak může být diskurz ideologický předpojatý, a to zejména tehdy, když vychází z událostních modelů, které jsou prokazatelně založeny na ideologických propozicích – tedy nejen volba toho, co říkáme, ale i způsob jak to říkáme vypovídá o našich postojích
- událostní modely jsou zodpovědné za to, že různí uživatelé jazyka ve smyslu příslušnosti k různým sociálním či ideologickým skupinám mohou stejné události interpretovat odlišně, ba dokonce interpretovat odlišně stejný diskurz. Vzhledem k výše již naznačenému dialektickému vztahu můžeme odvodit, že i vliv diskurzu na jednotlivce se může lišit, právě díky individuálním/skupinovým odlišnostem v událostních modelech, které stojí za jeho uchopováním (Tamtéž: 77–78).

3.1.4. Tři komponenty ideologie

Sociální dominance a diskurzivní způsoby jejího prosazování, případně potlačování, jsou fenomény, které jsou ve středu zájmu kritických diskurzivních studií. Dominance coby společenský jev je tolerována těmi, kterým je dominováno, za podmínky, že dominanci uznají jako legitimní stav věcí, jako něco přirozeného. Ve chvíli, kdy je dominance dostatečně zdůvodněna a naturalizována, může se stát součástí daného společenského řádu. K tomu velice často napomáhají právě ideologie, které jsou další oblastí van Dijkova badatelského zájmu.

Ke snadnějšímu uchopení a identifikaci ideologií¹² navrhuje van Dijk přejít od vágní definice k definici nové, vytvořené právě pro analytické účely. Jím navržený koncept ideologie sestává ze tří komponent (van Dijk 2005: 23):

11 Kontextové modely jsou podskupinou událostních modelů, jsou to vlastně událostní modely týkající se komunikačních situací, které účastníkům diskurzu umožňují zvolit ten nejvhodnější způsob komunikace v dané situaci.

12 Van Dijkův koncept ideologie je neutralizačním konceptem, protože přiznává ideologii v zásadě všem sociálním skupinám, i těm, kterým je dominováno. Zdůrazňuje, že v tomto případě ideologická platforma slouží jako základ pro rezistenci těchto skupin.

Jako první je uváděna komponenta *sociální funkce*, která se týká funkčního aspektu ideologie; ideologie zde funguje jako báze, na jejímž základě se utvářejí a fungují sociální skupiny. Tyto skupiny pak pomocí této platformy (přesvědčení, postoje, normy) formulují své cíle a koordinují své sociální praktiky tak, aby těchto cílů mohly dosáhnout (Tamtéž: 24).

Druhou komponentou jsou *kognitivní struktury*. Aspekt kognitivních struktur se pokouší zachytit skupinová přesvědčení, sdílené názory, postoje, to, co skupinou „hýbe“, co stojí v pozadí jejích aktivit – tedy kognitivní dimenzi těchto aktivit. Ideologie je nahlížena jako axiomatická báze pro vynášení soudů; podle van Dijka zde dochází k polarizaci Oni a My, která s sebou nese pozitivní sebe-representaci a negativní reprezentaci těch Druhých, právě tak, jak je ideologie z Naší skupiny vylučuje. Pro tuto polarizaci vnitroskupinových a mimoskupinových reprezentací užívá van Dijk schéma tzv. *ideologického čtverce*, protože stejně jako čtverec má čtyři vrcholy, musí i ideologická výpověď splnit čtyři podmínky, pakliže chce být úspěšná: je třeba hodně mluvit o Našich dobrých stránkách a o Jejich špatných stránkách a zároveň jen málo o Našich špatných stránkách a o dobrých stránkách Jejich (van Dijk 2005: 25).

V rámci kognitivních struktur lze rozeznávat konkrétní kategorie – např. *členství* (vymezuje hranice vůči ostatním skupinám personálně), *aktivity, cíle, hodnoty, pozice, a zdroje* (Tamtéž).

Van Dijk uvádí jako příklad skupiny novináře: jsou identifikovatelní na základě členství (redakce nebo licence, popřípadě diplom), vykonávají specifickou aktivitu (píší články), jejich cílem je informovat společnost, vykonávat úlohu „hlídání psa demokracie“, ap.¹³

Spojenci mezi ideologií a konkrétním textem vytvářejí již zmiňované mentální modely. Stávají se spojnicemi mezi tím, co je sociálně sdílené a co je subjektivní (skupinově subjektivní); zkušenosti, konkrétní události – jejich sociálně sdílené významy, podle kterých jsou uchopovány. Při tomto konkrétním

uchopování jsou vždy trochu individualizovány. Tato individualizace (ovšem na základě všeobecné srozumitelnosti) je ideologická (van Dijk 2005: 28).

3.1.5. Vlastní analýza – čeho si všímat?

- **sémantické makrostruktury**

Van Dijk doporučuje začínat vlastní analytický projekt analýzou sémantických makrostruktur – tedy globálních významů, témat a námětů, hrubších obsahových celků, které vypovídají o obsahu diskurzu na obecné rovině. V rámci diskurzu bývají vyjádřeny v názvech, shrnutích a abstraktech. Dílčí makropropozice v diskurzu vyjadřují obecné ideologické principy, které jsou diskurzem prosazovány, a často je lze zobecnit na celkovou makropropozici, která ideologicky charakterizuje diskurz jako celek (van Dijk 2002: 68–69).

- **místní významy**

Zde má van Dijk na mysli zejména analýzu užitého lexika z hlediska příznakosti a ideologických předpokladů výrazů, dále analýzu struktur a povahy jednotlivých propozic a vztahů, které mezi propozicemi vznikají (např. koherence či její absence, vztah implikace), úroveň salience jednotlivých propozic či jejich úplné vynechání, i když jsou součástí mentálního modelu události ap (Tamtéž: 69–70).

- **jemné formální struktury**

Analýza jemných formálních struktur může představovat jednak další krok analýzy a jednak může fungovat i samostatně, záleží na hlavně na objektu, který zkoumáme, a definovaném cíli výzkumu. Obecně sem patří takové prvky, které mluvcí většinou nejsou schopni vědomě kontrolovat, jako je například intonace, individuální mluvní vlastnosti zúčastněných, rytmus dialogů, použité rétorické figury. Tyto prvky podle van Dijka nevyjevují názory mluvčích přímo, ale dokáží nám přiblížit pragmatický rozměr komunikační události. Tedy emoční nastavení mluvčích, jejich vzájemný vztah, vztah k předmětu diskurzu či záměr, se kterým komunikují (Tamtéž: 72).

13 Tato definice novinářské skupiny představuje pouze jednu z možných definic, možná právě tu vnitroskupinovou, která vypovídá o ideálu tohoto povolání. Pokud by novinářskou skupinu měla definovat například skupina politická, definovala by ji jinak, právě podle schématu My (politikové) – Oni (novináři).

Doporučená četba:

- van Dijk, T. A.: Opinions and Ideologies in the Press. In: Bell, A. – Garret, P. (eds.): *Approaches to Media Discourse*. Oxford: Blackwell Publishing 2005. p. 21–63.
- van Dijk, T. A.: Critical Discourse Studies: A Sociocognitive Approach. In: Wodak, R. – Meyer, M. (eds.): *Methods of Critical Discourse Analysis*. London: Sage 2002. p. 95–120.
- van Dijk, T. A.: Principles of Critical Discourse Analysis. In: *Discourse & Society*, 4(2), 1993, p. 249–283.
- van Dijk, T. A.: *Discourse as Structure and Process (Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction, VOL 1)*. London: Sage 1998.

3.2. DISKURZ PODLE RUTH WODAK; THE DISCOURSE-HISTORICAL APPROACH

DHA bere v potaz jak *intertextové* a *interdiskurzivní* vztahy mezi výpověďmi, texty, žánry a diskurzy, tak i mimojazykové sociální/sociologické proměnné, historii organizace nebo instituce a rámec situace. Tím, že sledujeme všechny tyto vztahy, pak zjišťujeme, jak se diskurzy, žánry a texty v závislosti na sociopolitickém vývoji proměňují.

Intertextovost znamená vzájemnou provázanost textů, a to jak v minulosti, tak v přítomnosti. Tato provázanost spočívá na různých základech: na explicitním odkazování k tématu nebo hlavnímu aktérovi; na odkazování k týmž událostem; na aluzích či evokacích; na přenosu hlavních argumentů z jednoho textu do druhého apod. Proces přenosu určitých prvků do nových kontextů je označován jako *rekontextualizace*: pokud je prvek vyňat ze specifického kontextu, sledujeme proces dekontextualizace; a pokud je tento prvek následně vložen do kontextu nového, jedná se o proces rekontextualizace. Prvek tak (částečně) nabývá nového významu, neboť významy se realizují teprve v úzu (viz Wittgenstein, 1989). Rekontextualizaci můžeme pozorovat, když například porovnáme politický projev a jeho zpracování v různých novinách. Novináři vyberou ty pasáže, které nejlépe naplní celkový účel článku (např. komentáře). Citace tak projdou dekontextualizací a rekontextualizací, jsou nově zarámovány (framed), čímž ve specifickém kontextu tisku nabývají částečně nových významů.

Interdiskurzivitou se rozumí vzájemné propojení diskurzů. Pokud považujeme „diskurz“ za primárně vztahovaný k tématu (tedy jako „diskurz o x“), zjistíme, že diskurz o změnách klimatu často odkazuje k tématům či podtématům jiných diskurzů, jako jsou finance nebo zdraví. Diskurzy jsou otevřené a často hybridní; nová podtémata tak mohou vznikat na mnoha místech.

„Akčním polem“ [field of action] (Girnth, 1996) označujeme výsek sociální reality, který utváří (částečný) „rámec“ diskurzu. Různá akční pole se odlišují rozdílnými funkcemi diskurzivních praktik. Například v oblasti *politické akce* lze vylétnout osm politických funkcí o osmi různých polích (viz obr. 1). „Diskurz“ o konkrétním tématu může vzniknout v jednom poli a následně přesáhnout do pole jiného. „Diskurzy“ se pak „šíří“ do různých polí, kde vytvářejí různé vztahy nebo se překrývají s jinými diskurzy.

3.2.1. Některé nástroje analýzy a principy DHA

Triangulační metoda zvolená Wodakovou a Reisiglem pro DHA je založena na konceptu „kontextu“, který zohledňuje čtyři úrovně:

1. širší sociopolitický a historický kontext, do něž jsou diskurzivní praktiky zasazeny a k němuž se vztahují.
2. mimojazykové sociální proměnné a institucionální zarámování specifického „kontextu situace“;
3. intertextový a interdiskurzivní vztah mezi výpověďmi, texty, žánry a diskurzy;
4. bezprostřední, jazykový či vnitrotextový kotext a kodiskurz (co-discourse);

Při analýze zohledňujeme průběžně všechny čtyři uvedené aspekty kontextu.

DHA má tři rozměry: po (1) identifikaci specifických *obsahů* nebo *témat* konkrétního diskurzu (2) přicházejí na řadu *diskurzivní strategie*. Následně (3) jsou předmětem zkoumání *jazykové prostředky* (jako typy) a konkrétní kontextově závislé *jazykové realizace* (jako tokeny).

Některé strategie si při analýze konkrétního diskurzu a souvisejících textů zaslouží zvláštní pozornost. Předběžně si pokládáme pět otázek:

1. Jak jsou osoby, objekty, jevy/události, procesy a akce pojmenovány a jak se k nim odkazuje?

2. Jaké charakteristiky, kvality a rysy se přisuzují aktérům, objektům, jevům/ událostem a procesům?
3. Jaké argumenty se používají v daném diskurzu?
4. Z jaké perspektivy jsou nominace, atribuce a argumenty vysloveny?
5. Jsou příslušné výpovědi vyjádřeny otevřeně; jsou zesilovány, nebo naopak zmírňovány?

3.2.2. Postup analýzy DHA

Důkladná diskurzivně-historická analýza ideálně postupuje podle osmistupňového plánu. V ideálním případě je pak těchto osm kroků vykonáno opakovaně:

1. **Připomenutí a revize dosavadních teoretických znalostí** (tj. (znovu) čtení, shrnutí a revize předchozích výzkumů).
2. **Systematický sběr materiálů a informací o kontextu** (závisí na výzkumné otázce, diskurzech a diskurzivních událostech, sociálních polích, na aktérech, sémiotických prostředcích, žánrech a textech, které jsou předmětem výzkumu).
3. **Výběr a příprava materiálů pro vlastní analýzu** (výběr a třídění dat podle relevantních kritérií, přepis nahrávek apod.).
4. **Formulace výzkumné otázky a domněnek** (na základě studia relevantní literatury a prvního seznámení s daty).
5. **Kvalitativní pilotní analýza** (testuje zvolené kategorie a prvotní domněnky, na základě pilotní analýzy pak dochází k jejich dalšímu zpřesňování).
6. **Detailní případové studie** (primárně kvalitativní, z části také kvantitativní, zahrnující celý objem dat).
7. **Formulace kritiky** (interpretace výsledků, zohlednění relevantního kontextu, ve vztahu ke třem aspektům kritiky).
8. **Aplikace detailních výsledků analýzy** (výsledky mají být, je-li to možné, aplikované, resp. k aplikaci určené).

3.2.3. Kvalitativní pilotní analýza

Cílem pilotní studie je určit a zkvalitnit analytické nástroje a pomocí nich rozvinout výše uvedené předpoklady. Proto naši kvalitativní pilotní analýzu omezujeme pouze na jeden text

V rámci teorie argumentace lze „topoi“ definovat jako části argumentace náležející mezi obligatorní premisy. Jsou to formální či s obsahem spojené pojistky nebo „pravidla“, která spojují argument/y se závěry, tvrzeními. Stvrzují tak přechod od argumentu/ů k tvrzením (Kienpointer, 1992: 194). Topoi nejsou vždy vyjádřena explicitně, vždy se však mohou stát explicitními ve formě podmiňovací nebo příčinné parafráze jako „pokud *x*, pak *y*“ nebo „*y*, protože *x*“ (detailně viz Reisigl – Wodak, 2001: 69–80).

Argumentační schémata jsou opodstatněná, nebo falešná – ta nazýváme *falacie*. Existují obecná pravidla racionální diskuze a konstruktivní argumentace, která umožňují odlišit opodstatněná topoi od falacií. (viz pragma-dialektický přístup van Eemeren a Grootendorsta, 1992). Tato pravidla zahrnují svobodu argumentace, povinnost odůvodnění, povinnost přesné citace předchozích odpůrcových tvrzení, věcnost, přesné odkazování k implicitním premisám, respektování společných východisek, užívání věrohodných argumentů a argumentačních schémat, logickou platnost, akceptování výsledků diskuze, jasné vyjadřování a správnou interpretaci. Při porušení těchto pravidel dochází k falešné argumentaci. Musíme ovšem připustit, že bez znalosti kontextu není vždy snadné přesně rozlišit, zda bylo argumentační strategie užito oprávněně, nebo falešně.

Při analýze se zaměřujeme na tři aspekty odpovídající třem dimenzím DHA a na pět strategií, které uvádíme v tabulce 1:

1. Nejprve na základě textu určíme hlavní témata diskurzu.
2. Poté se soustředíme na hlavní nominační a predikační strategie.
3. Za třetí se zaměříme na argumentaci, konkrétně na hlavní tvrzení a na topoi a falacie použité k ospravedlnění těchto tvrzení.

3.2.4. Diskurzivní strategie

Nominace

Na co zaměřit pozornost – diskurzivní konstrukce sociálních aktérů (social actors), objektů/fenoménů, událostí a procesů, činnosti

Otázka: Jak jsou osoby, objekty, děje jsou pojmenovány, jak je k nim odkazováno?

Prostředky určující příslušnost ke kategoriím:

- Konkrétní jména
- Deiktické výrazy (já, my, vy, oni ...)
- Profesionální antroponyma (politik, kosmonaut...)

Predikace se soustředí na diskurzivní hodnocení sociální aktérů/objektů/jevů/událostí/akcí (více či méně pozitivně nebo negativně).

Na co zaměřit pozornost – diskurzivní kvalifikace sociální aktérů, objektů, událostí, procesů

Otázka: Jaké charakteristiky, kvality, rysy, atributy jsou připojeny k aktérům, objektům, událostem, procesům?

- Stereotypní, evaluativní atributy s negativními či pozitivními příznaky (ve formě adjektiv, přístavku, předložkových vazeb, vztažných vět, spojkových vět, infinitivních konstrukcí)
- Predikáty, predikativní substantiva/ adjektiva/ zájmena
- Kolokace

Argumentace, topoi a klamy k ospravedlnění tvrzení

Argumentace se věnuje strategiím ospravedlnění a zpochybňování nároku na pravdu a normativní správnost.

Na co zaměřit pozornost – diskurzivní kvalifikace sociální aktérů, objektů, událostí, procesů

Otázka: Jaké charakteristiky, kvality, rysy, atributy jsou připojeny k aktérům, objektům, událostem, procesům?

- Stereotypní, evaluativní atributy s negativními či pozitivními příznaky (ve formě adjektiv, přístavku, předložkových vazeb, vztažných vět, spojkových vět, infinitivních konstrukcí)
- Predikáty, predikativní substantiva/ adjektiva/ zájmena

- Kolokace

Perspektivizace, framing nebo diskurzivní reprezentace se vztahuje k umístění hlediska mluvčího nebo autora a vyjádření zaujetí nebo odstup) perspektivizace, framing, reprezentace.

Na co se zaměřit – na pisatelův/speakerův úhel pohledu a vyjádření účasti či odstupu

Prostředky:

- Přímá, nepřímá, polopřímá řeč
- Metafory
- Deminutiva, augmentativa

Intenzifikace nebo zeslabení se soustředí na modifikace ilokuční síly a tedy epistemického nebo deontického statusu výpovědi.

Na co se zaměřit – modifikace (zintenzivnění, zeslabení) ilokuční síly a tedy epistemického či deontického statusu promluvy

Prostředky:

- modální částice
- váhání
- vágní vyjadřování
- hyperboly
- litotes
- slovesa mluvení, cítění, myšlení

Doporučená četba:

- Wodak R. (ed.) (1989) *Language, Power and Ideology*. Amsterdam: Benjamins.
- Wodak, R. (1996) *Disorders of Discourse*. London: Longman.
- Wodak, R. (2004) „Critical Discourse Analysis“, in C. Seale, G. Gobo, J. Gubrium a D. Silverman (eds), *Qualitative Research Practice*. London: Sage, 197–213.
- Wodak, R. (2006a) „Dilemmas of discourse (analysis)“, *Language in Society* 35: 595–611.
- Wodak, R. (2007) „Pragmatics and critical discourse analysis“, *Pragmatics and Cognition* 15(7): 203–225.

- Wodak, R. (2008a) „Introduction: Terms and concepts“, in R. Wodak a M. Krzyżanowski (eds), *Qualitative Discourse Analysis in the Social Sciences*. Basingstoke: Palgrave, 1–42.
- Wodak, R. (2008b) „The Contribution of Critical Linguistics to the Analysis of Discriminatory Prejudices and Stereotypes in the Language of Politicians“, in R. Wodak a V. Koller (eds), *Handbook of Communication in the Public Sphere* (Handbook of Linguistics, Vol. 4). Berlin: de Gruyter, 297–316.
- Wodak, R. (2009) „Politics as Usual“: *The discursive construction and representation of politics in action*. Basingstoke: Palgrave.
- Wodak, R. a Chilton, P. (eds) (2005) *A New Agenda in (Critical) Discourse Analysis*. Amsterdam: Benjamins. (2. vyd. 2007.)
- Wodak, R. a Krzyżanowski, M. (eds) (2008) *Qualitative Discourse Analysis in the Social Sciences*. Basingstoke: Palgrave.
- Wodak, R. and Meyer, M. (eds) (2001) *Methods of Critical Discourse Analysis*. London: Sage.
- Wodak, R. a Schulz, M. (1986) *The Language of Love and Guilt*. Amsterdam: Benjamins.
- Wodak, R. a van Dijk, T. A. (eds) (2000) *Racism at the Top*. Klagenfurt: Drava.

3.3. DISKURZ PODLE FAIRCLOUGHA: A DIALECTICAL-RELATIONAL APPROACH

Fairclough nahlíží na diskurz – projevující se prostřednictvím mluveného a psaného textu – jako na součást společenské praxe. Diskurzivní aspekty sociálních událostí mají vliv na společenský život a samy jsou sociální sférou ovlivňovány. Fairclough rozlišuje dvě kauzální moci, které formují text: společenské struktury a společenské praktiky na jedné straně a sociální aktéři (lidé zapojení do sociálních událostí) na straně druhé, přičemž sociální aktéři nejsou úplně nezávislí, jsou částečně, ne úplně, sociálně determinováni. Zároveň existuje vztah mezi sociálními strukturami (jako např. ekonomickou strukturou, společenskou třídou či jazykem) a sociálními událostmi. Tento vztah ovšem není přímočarý, je zprostředkovaný tzv. sociálními praktikami. Sociální praktiky můžeme definovat jako způsob kontroly výběru určitých strukturních možností a vyloučení jiných

a zároveň udržování těchto výběrů v průběhu času v konkrétních oblastech sociálního života. (Fairclough 2003: 22–23)

3.3.1. Terminologie: text, diskurz, jazyk

Text užívá Fairclough v širokém smyslu jako psané a tištěné texty, ale také přepisy konverzace a rozhovorů stejně jako televizní programy a webové stránky, užitý jazyk/uskutečněný jazyk. Jazyk užívá v nejběžnějším smyslu – verbální jazyk – slova, věty atd. Termín *diskurz* je běžně používán v různých významech:

- utváření významu jako prvku sociálního procesu; abstraktní a obecný význam – Fairclough dává přednost termínu *semióza*. To je sémiotický proces fungování, užití, kontextového zapojení znaku, jeho základními činiteli jsou znak, jev jím označovaný a uživatelé znaku. To naznačuje, že diskurzivní analýza se týká různých „sémiotických modalit“, kdy jazyk je jen jednou z nich (další jsou vizuální obrazy a „řeč těla“).
- jazyka spojeného s určitou sociální oblastí či praxí (např. „politický diskurz“)
- způsobu interpretace/výkladu aspektů světa spojenými s určitou sociální perspektivou (např. „neo-liberální diskurz globalizace“)

Na *semiózu* pohlíží jako na prvek sociálního procesu, který je dialekticky spojen s ostatními – odtud „dialekticko-relační“ přístup

Vztahy mezi prvky jsou dialektické v tom smyslu, že jsou rozdílné, ale ne oddělené, tj. ne zcela samostatné. Každý v sobě zahrnuje ostatní, bez toho aby je redukoval – např. sociální vztahy, moc, instituce, přesvědčení a kulturní hodnoty jsou z části sémiotické; *semiózu* „internalizují“, aniž by ji redukovali.

Faircloughův přístup k analýze diskurzu založen na předpokladu, že jazyk je nedílnou součástí sociálního života, propojený s dalšími prvky společenského života, proto analýzy a průzkumy společnosti musí brát v úvahu jazyk. Je proto vhodné spojit analýzu diskurzu s ostatními formami analýz – např. etnografickými nebo institucionálními. Analýza diskurzu ve společenských vědách je silně ovlivněna dílem M. Foucaulta (*Archeologie vědění*). Ovšem sociologové, kteří navazují na tuto tradici, obvykle nevěnují příliš pozornosti jazykovým rysům textů. Fairclough se snaží překlenout rozdělení mezi pracemi inspirovanými sociálními teoriemi neanalyzující texty a těmi, které se zaměřují na jazyk textů, ale nezapoující

sociálně-teoretická hlediska. Na jedné straně se musí analýzy textů, které chtějí být významné v sociologických kruzích, zabývat i teoretickými úvahami o diskurzu – např. společensky utvářejícími účinky diskurzu, na druhé straně porozumění sociální efektům diskurzu není možné bez bližšího pohledu na to, co se děje, když lidé mluví nebo píšou. Analýza diskurzu podle něho osciluje mezi zaměřením na určité texty a zaměřením na řád diskurzu (relativně trvalé společenské utváření struktury jazyka, které je prvkem relativně trvalého vytváření struktur a rámců společenských praktik. Textová analýza nezahrnuje pouze lingvistický rozbor, ale i „interdiskurzivní“ analýzu, tj. nahlížení textů v rámci různých diskurzů, žánrů, stylů, ze kterých čerpají a které artikulují.

3.3.2. Přístup k textové analýze

Mezi literaturou věnující se analýzám textů se inspiroval především Michaellem Hallidayem (*An Introduction to Functional Grammar*) systemickou funkční lingvistikou (SFL). SFL se plně soustředí na vztah mezi jazykem a ostatními prvky a aspekty sociálního života. Přístup SFL k lingvistickým analýzám textů se vždy orientuje na sociální charakter textů, nicméně perspektivy kritické analýzy diskurzu a SFL se plně nekryjí – mají odlišné cíle.

Podle Fairclougha je nutné rozvíjet přístupy k textové analýze prostřednictvím transdisciplinárního dialogu s ohledem na jazyk a diskurz v rámci sociálních teorií za účelem rozvíjení naší schopnosti analyzovat texty jako součásti společenských procesů. Fairclough například analyzoval „kulturně politickou ekonomii“ – která kombinuje prvky třech disciplín:

- formu ekonomické analýzy
- teorii státu
- formu CDA

Transdisciplinární výzkum je určitou formou interdisciplinárního výzkumu. Odlišnost spočívá v tom, že za účelem výzkumu dává disciplíny a teorie dohromady, a jako zdroj teoretického a metodologického rozvoje každé z nich mezi nimi vidí „dialog“.

3.3.3. Sociální výzkum

Fairclough říká, že na sociální proces lze pohlížet jako na souhrn tří úrovní sociální reality: sociálních *struktur, praktik a událostí*. Jedním způsobem, jakým můžou lidé jednat a vzájemně reagovat v průběhu společenské události – mluvit nebo psát. Některé společenské události mají vysoce textový charakter, některé ne (fotbal – přednáška). Můžeme rozlišit dvě kauzální moci, které formují text: 1. společenské struktury a společenské praktiky; 2. sociální činitelé – lidé zapojení do sociálních událostí.

Fairclough se zabývá vztahem mezi texty, společenskými událostmi, společenskými praktikami a společenskými strukturami. Konkrétně (co se témat týče) odkazuje k politické ekonomice nového kapitalismu Jessop 2000), teoretizující diskurz v rámci kritické realistické filozofie vědy (F. – Jessop – Sayer 2000), teorie globalizace (Giddens 1991, Harvey 1990) a média/mediace (Silverstone 1999); výzkum posunů ve vládnutí (government) a ovládnutí (governance) v novém kapitalismu (Bjerke 2000, Jessop 1998); koncept rekontextualizace rozvinutý u Bernsteina (Bernstein 1990) v jeho edukační/vzdělávací sociologii a práce zabývající se hybriditou (křížení) a zastírání hranic, které někteří sociologové spojují s postmodernitou

1.1. Texty a sociální činitelé (agenti)

Sociální aktéři nejsou podle Fairclougha „svobodní“ činitelé – jsou sociálně omezeni, ale nejsou ani úplně sociálně určeni. Mají své vlastní „kauzální moci“, které nejsou redukovatelné na kauzální moci sociálních struktur a praktik. Sociální aktéři strukturují text, ustavují vztahy mezi prvky textů. Přesto existují strukturální omezení v tomto procesu. Např. gramatika jazyka umožňuje některé kombinace a uspořádání gramatických forem, ale jiné nikoliv (but book the – není anglická věta). A pokud je sociální událostí rozhovor, existují určité žánrové konvence pro to, jak by měl být uspořádán.

Sociální aktéři stále velkou mírou svobody při strukturování textů:

Příklad: manažer mluví o kultuře lidí v jeho rodném městě Liverpoolu:

“They are totally suspicious of any change. They are totally suspicious of anybody trying to help them. They immediately look for the rip-off. They have also been educated to believe that it is actually clever to get „one over on them“. So they are all at it. And the

demarcation lines, that the unions have been allowed to impose in those areas, because of this, makes it totally inflexible to the point where it is destructive. I know it. I can see it."

"And how does this relate to what is happening here?"

"Well, I was going to say, how do you change this sort of negative culture."

Povšimněme si významového vztahu, který byl vytvořen mezi „negativní kulturou“ a „úplnou nedůvěrou ke změně“, „hledáním zlodějn“, „vyzrát na ně“, „demarkační linie“, „nepružný“ a „destruktivní“. Vidíme utváření sémantického vztahu meronym – př. vztah mezi celkem (negativní kultura) a jeho částmi. Žádný slovník neidentifikoval takový významový vztah mezi těmito výrazy – vztah je utvářen manažerem. Můžeme přisoudit toto utváření významu manažerovi jako sociálnímu aktérovi.

Podívejme se, co toto utváření významu v tomto případě zahrnuje – převádí existující výrazy do nového vztahu ekvivalence – rovnocennosti jako spolupříklady negativní kultury. Význam nemá předem danou přítomnost v těchto slovech a výrazech, je to efekt/následek těchto vztahů, které byly mezi nimi vytvořeny.

1.2. Sociální činitelé, sociální praktiky, sociální struktury

Sociální struktury jsou velmi abstraktní skutečnosti. Je možné se na ně dívat (jako např. ekonomickou strukturu, společenskou třídu nebo systém příbuzenství či jazyk) jako na definování potenciálu – sady možností. Nicméně vztah mezi tím, co je strukturálně možné a co se skutečně stane, mezi strukturami a událostmi, je velmi složitý. Události nejsou žádnou jednoduchou nebo přímou cestou následky abstraktních sociálních struktur, jejich vztah je zprostředkovaný.

Existují přechodné pořadací skutečnosti mezi strukturami a událostmi, tzv. sociální praktiky. Je možné přemýšlet o sociálních praktikách jako o způsobu kontrolování/ovládání výběru určitých strukturálních možností a vyloučení jiných a o udržování těchto výběrů v průběhu času v konkrétních oblastech sociálního života. Sociální praktiky jsou navzájem propojeny určitými a posunovacími/řadícími způsoby – např. poslední dobou nastal posun ve způsobu, jakým jsou praktiky vyučovány a výzkumu propojeny s praktikami řízení v institucích vysokého vzdělávání – marketizace vyššího vzdělávání

Jazyk je prvek sociální na všech úrovních

Schematicky:

- Sociální struktury – jazyk
- Sociální praktiky – řád diskurzu
- Sociální události – texty

Jazyky mohou být považovány jako abstraktní sociální struktury. Jazyk určuje určitý potenciál, určité možnosti a vylučuje jiné – některé kombinování jazykových prvků je možné, jiné ne (the book/book the – u nás předložky – před domem/domem před). Ale texty jako prvky sociálních událostí nejsou výsledkem potenciálu definovaného jazykem. Musíme rozeznávat prostřední organizační/pořadací skutečnosti speciálně jazykového druhu, jazykové prvky sítí sociálních praktik – Fairclough je nazývá řády diskurzu. Řád diskurzu je síť sociálních praktik v jejich jazykovém hledisku. Prvky řádů diskurzu nejsou záležitosti jako substantiva nebo věty (prvky jazykových struktur), ale diskurzy, žánry a styly – tyto prvky vybírají určité možnosti definované jazykem a vylučují jiné – řídí/kontrolují/usměrňují jazykovou variabilitu (proměnlivost) v určitých oblastech sociálního života.

1.3. Diskurz jako prvek sociálních praktik: žánry, diskurzy a styly

s. 26 diskurz figuruje ve třech hlavních způsobech v sociálních praktikách: jako žánry (způsoby jednání), diskurzy (způsoby reprezentování) a styly (způsoby bytí).

Jeden způsob jednání a vzájemného působení (akce a interakce) je mluvení nebo psaní, takže diskurz vystupuje za prvé jako část akce/jednání

Můžeme rozlišit různé žánry jako různé způsoby jednání diskurzivně – např. rozhovor

Za druhé diskurz vystupuje v reprezentacích, které jsou vždy částí sociálních praktik – reprezentace materiálního světa, ostatních sociálních praktik, reflexivní sebereprezentace praktiky v otázce

Reprezentace je čistě diskurzivní záležitost a můžeme rozlišit různé diskurzy, které mohou reprezentovat stejnou oblast světa z různých perspektiv a pozic

Všimněte si, že diskurz tu byl použit ve dvou významech:

Abstraktně – jako abstraktní substantivum – ve významu jazyka a ostatních typů sémiózy (sémiotický proces fungování, užití, kontextového zapojení znaku, jeho základními činiteli jsou znak, jev jím označovaný a uživatelé znaku) jako prvky sociálního života

V konkrétnějším pojetí – jako počítatelné substantivum ve významu určitých způsobů reprezentování části světa – př. politický diskurz nových labouristů v kontrastu ke starým labouristům nebo politický diskurz thatcherismu (Fairclough 2000b).

Za třetí diskurz vystupuje společně s fyzickým chováním při utváření určitých způsobů bytí, určitých společenských a osobních identit

E. nazývá diskurzni aspekt tohoto jako styly – př. určitý typ manažera – jeho nebo její užití jazyka jako zdroje pro sebeidentifikaci

Koncepty diskurzu a žánru jsou užívány především v množství disciplín a teorií – koncepty jdou napříč teoriemi a můžou mezi nimi fungovat jako mosty Foucault (1972)

‘Genre’ is used in cultural studies, media studies, film theory, and so forth (see for instance Fiske 1987, Silverstone 1999).

3.3.4. Text jako akce, reprezentace, identifikace

Fairclough přistupuje k textům jako multifunkčním podle rozdělení na žánry, diskurzy a styly jako tři hlavní způsoby, v nichž diskurz vystupuje jako část sociální praxe – způsob jednání, způsob reprezentování, způsob bytí. Mluví spíše o třech hlavních typech významu než o funkcích.

Hlavní typy významu textu – akce, reprezentace, identifikace:

Reprezentace odpovídá Hallidayově funkci utváření myšlenek (ideational function) souvisí s poznáním, ale také proto s kontrolou nad věcmi; koherence textu, tematické, obsahově-logické vztahy textu;

Akce/jednání je nejbližší k jeho interpersonální funkci; souvisí se vztahy s ostatními, ale také s působením na ostatní a mocí komunikační funkce; jak jsou různé subjekty zapojeny do textu; žánrová specifika textu;

Halliday nerozlišuje oddělenou funkci identifikace (většinu toho, co Fairclough zahrnuje do identifikace, zapojuje Halliday do interpersonální

funkce). Fairclough nerozlišuje textovou funkci (oproti Hallidayovi), ale zapojuje ji do Akce/jednání

Příklad: „*Kultura v úspěšných podnicích je odlišná od kultury v upadajících podnicích*“

Reprezentace: je reprezentován vztah mezi dvěma skutečnostmi: ‘x je odlišné od y.’

Akce: jednání, které implikuje sociální vztah: manažer poskytuje tazajícímu se informace, sociální vztah mezi někým, kdo ví a někým, kdo neví.

Komunikační funkce: informování, rada, závazek, varování

Identifikace: manažer se zavazuje, angažuje v tom, co říká, dává soud o skutečnostech: když říká: “je odlišná” spíše než “možná je odlišná

Modalita epistemická: vysoká míra jistoty

Zaměřením analýzy textu na souhrn akce, reprezentace a identifikace přináší sociální perspektivu do srdce textu. Existuje shoda mezi akcí a žánry, reprezentací a diskurzy, identifikací a styly. Žánry, diskurzy a styly jsou relativně stálé a trvalé způsoby, jednání, reprezentování a identifikování. Jsou označeny jako prvky řádů diskurzu na úrovni sociálních praktik. Pokud analyzujeme určité texty jako části určitých událostí, děláme dvě navzájem propojené věci, díváme se na ně v termínech třech hledisek významu – akce, reprezentace a identifikace a zkoumáme, jak se realizují v různých vlastnostech textů (slovník, gramatika atd.). Vytváříme spojení mezi konkrétní sociální událostí a abstraktnějšími sociálními praktikami zkoumáním, z jakých žánrů, diskurzů a stylů se zde čerpá a jak jsou různé žánry, diskurzy a styly vyjádřeny v textu.

3.3.5. Relační přístup k textové analýze

Soustředíme se na několik úrovní analýzy a vztahů mezi těmito úrovněmi:

Sociální struktury, sociální praktiky, sociální události, jednání a jejich sociální vztahy, identifikace osob, reprezentace světa, diskurz (žánry, diskurzy, styly), sémantika, gramatika a slovník, fonologie/grafologie.

Rozlišujeme externí vztahy textů a interní vztahy textů. Analýza externích vztahů textů je analýzou jejich vztahů mezi dalšími prvky sociálních událostí a, abstraktněji, sociálních praktik a sociálních struktur. Analýza vztahů textů

k dalším prvkům sociálních událostí zahrnuje analýzu toho, jak figurují v jednání, identifikaci a reprezentaci (...). Existuje další dimenze externích vztahů (kap. 3) mezi textem a dalšími („externími“) texty, jak jsou prvky dalších textů intertextově propojeny a, neboť to mohou být texty jiných lidí, jak jsou začleněny hlasy jiných; jak jsou další texty zmíněny, převzaty a v dialogu etc.

Analýza interních vztahů textů zahrnuje analýzu:

- Sémantických vztahů

Významové vztahy mezi slovy a delšími vyjádřeními, mezi prvky jednoduchých vět, mezi jednoduchými větami a mezi souvětími a u větších úseků textu (Allan 2001, Lyons 1997).

- Gramatických vztahů

Vztah mezi morfémy, mezi slovy v syntagmatech (phrases) (např. mezi určitým členem („the“), adjektivem („old“) a substantivem („house“) v „the old house“), mezi syntagmaty uvnitř jednoduchých vět (viz kap. 6 a 8) a mezi větami v souvětí (např. věty

s. 37 spojeny paratakticky nebo hypotakticky (kap. 5), t.j., mají souřadný gramatický status nebo jsou superordinačním nebo subordinačním vztahu) (Eggins 1994, Halliday 1994, Quirk et al. 1995).

- Slovníku/lexika (lexikálních vztahů)

Vztahy kolokace (...) (viz příklad s prací) (Fairclough 2000b, Firth 1957, Sinclair 1991, Stubbs 1996).

- Vztahy (relations)

Vztahy v mluveném jazyce, včetně prozodie a rytmu; grafologické vztahy v psaném jazyce – např. vztahy mezi různými fonty nebo velikostí písma v psaném textu (tím se v této knize nezabývá).

Interní vztahy jsou dvojí, v klasické terminologii in praesentia a vztahy in absentia – syntagmatické vztahy a paradigmatické vztahy (...) syntagmatické vztahy (*uvedené dosud*) jsou vztahy mezi prvky, které jsou skutečně přítomny v textu. Paradigmatické vztahy jsou vztahy výběru a upozorňují na vztahy mezi tím, co skutečně přítomné je a co by mohlo být přítomné, ale není – „významné absence“. To se vztahuje na různé úrovně – text obsahuje gramatické struktury a určitý slovník, určité sémantické vztahy a diskurzy nebo žánry; mohl by

obsahovat i jiné, které jsou k dispozici a možné, ale nejsou vybrané. Úroveň diskurzu je úroveň, na které se analyzují vztahy mezi žánry, diskurzy a styly – interdiskurzivní vztahy, jak je nazývám. Úroveň diskurzu je prostřední úroveň, zprostředkující úroveň mezi textem per se a jeho sociálním kontextem (sociální události, sociální praktiky, sociální struktury). Diskurzy, žánry a styly jsou jak prvky textů, tak i prvky sociální. V textech jsou uspořádány dohromady v interdiskurzivních vztazích, vztazích, ve kterých odlišné žánry, diskurzy a styly mohou být míšeny, vyjadřovány a strukturovány dohromady konkrétními způsoby. Jako prvky sociální jsou formulovány společně v rádech diskurzu – jazykové aspekty sociálních praktik, v nichž jazykové variování je sociálně kontrolováno. Vytvářejí spojení mezi textem a dalšími prvky sociální, mezi interními vztahy textu a jeho externích vztahů.

Vztahy mezi diskurzivní, sémantickou, gramatickou a lexikální úrovní jsou vztahy „realizace“ (Halliday 1994). To znamená, že interdiskurzivní vztahy mezi žánry, diskurzy a styly jsou realizovány nebo konkretizovány jako sémantické vztahy, které se uskutečňují jako („formální“) gramatické a lexikální vztahy.“

Doporučená četba:

- Fairclough, N. (1989/1991) *Language and Power*. London: Longman. (Revidované 2. vyd. 2001.)
- Fairclough, N. (1992a) *Discourse and Social Change*. Cambridge: Polity Press.
- Fairclough, N. (1992b) *Critical Language Awareness*. London: Longman.
- Fairclough, N. (1993) „Critical discourse analysis and the marketization of public discourse“, *Discourse and Society* 4(2):133–168.
- Fairclough, N. (1995b) *Media Discourse*. London: Edward Arnold.
- Fairclough, N. (2003) *Analysing Discourse: Text Analysis for Social Research*. London: Routledge.
- Fairclough, N. (2005a) „Critical discourse analysis“, *Marges Linguistiques* 9:76–94.
- Fairclough, N. (2005b) „Critical Discourse Analysis in Transdisciplinary Research“, in R. Wodak a P. Chilton (eds), *A New Agenda in (Critical) Discourse Analysis*. Amsterdam: Benjamins, 53–70.
- Fairclough, N. (2006) *Language and Globalization*. London: Routledge.

- Fairclough, N. (v tisku) „Language, Reality and Power“, in J. Culpeper, F. Katamba, P. Kerswill a R. Wodak (eds), *English Language and Linguistics*. London: Palgrave.
- Fairclough, N. a Wodak, R. (1997) „Critical Discourse Analysis“, in T. A. van Dijk (ed.), *Discourse as Social Interaction* (Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction. Sv. 2). London: Sage, 258–284.
- Fairclough, N., Jessop, B. a Sayer A. (2004) „Critical Realism and Semiosis“, in J. Joseph a J. Roberts (eds), *Realism, Discourse and Deconstruction*. London: Routledge, 23–42.

4. Různé metody kritické analýzy diskurzu (obecně)

V následující části textu budou obecně představeny konkrétní metody a přístupy ke zkoumání diskurzivní reality. Některým z nich je v tomto textu věnována samostatná kapitola – k těm tedy opravdu jen krátce. Ostatní z nich, textu jinde nezmiňované, pojednáme obsáhleji. Metody kritické analýzy diskurzu dělíme na kvalitativní a kvantitativní. Jako první proto probereme toto obecné humanitně-vědní rozlišení a jeho implikace jak pro výzkum samotný, tak pro zkoumaný objekt.

4.1. ANALÝZA DISPOZITIVU

Analýza dispozitivu představuje současný přístup, který asi nejvíce navazuje na myšlení Michela Foucaulta a který podrobuje analýze asi nejširší výsek reality, konkrétní dispozitiv. Sám Foucault termín dispozitiv zavádí ve svém spisu *Dohlížet a trestat*, který zároveň představuje první aplikaci genealogické metody. Analyzovat konkrétní dispozitiv znamená především zkoumat i jinou než jazykovou či symbolickou vrstvu reality. Foucault začal používat tento pojem právě proto, že jeho původní metoda, primárně zaměřená na diskurzy složené z výpovědí, přestala být pro pochopení komplexní sociální praxe dostačující. Foucault si uvědomoval, že diskurzy disponují obrovskou mocí, která má reálné dopady, odráží se v podobě sociálních institucí, ve způsobu života jedinců i populací, ale i v ryze hmotných věcech jako je např. architektura (slavná figura Panopticonu). Komplexitu tohoto mocenského působení, ale i jeho výsledků a původců obsahuje právě pojem dispozitivu. Analýza, která se tímto pojmem zaštiťuje, tedy nebude brát v potaz pouze jazykové, šířeji diskurzivní, elementy. Její záběr bude rozšířen o mocenskou strukturu a její odraz ve společnosti a také o způsoby a výsledky modifikace, k níž mocenským působením ve společnosti dochází.

Dispozitivní analýzu do podoby konkrétního metodologického aparátu dovedl Siegfried Jäger a je o ní pojednáno v kapitole věnované Michelu Foucaultovi. /

Pochybnosti o ontologickém absolutizování AD – epistemologická pozice sociálního konstruktivismu – aplikovatelné jen na určitou úroveň reality – problematika esenciálních entit./

4.2. SOCIO-KOGNITIVNÍ PŘÍSTUP

Tento přístup k diskurzu se vyznačuje akcentací sociálně psychologických a kognitivních aspektů diskurzu v rámci jeho produkce a příjmu a jeho autorem a hlavním představitelem je Teun A. van Dijk. Tento přístup navazuje např. na teze Serge Moscoviciho, jež jsou samostatně představeny v kapitole věnované inspiračním zdrojům.

Podle van Dijka je proces produkce a porozumění diskurzu schematizovatelný trojúhelníkem *diskurz – kognice – společnost*, kde mezi diskurzem a společností funguje dialektický vztah, jehož prostředníkem jsou právě kognitivní struktury. Přístup je tedy charakteristický důrazem na kognitivní stránku věci – na mentální reprezentace a kognitivní procesy uživatelů jazyka, prostřednictvím kterých chápou a produkují diskurz – a také důrazem na sociální stránku věci – tedy na vědění a ideologie, které různá společenství sdílejí a které se v diskurzech odrážejí (van Dijk 2002: 64). Socio-kognitivnímu přístupu věnujeme v textu samostatnou kapitolu.

4.3. DISKURZIVNĚ-HISTORICKÝ PŘÍSTUP

Tato metoda byla konstruována pro zkoumání politického diskurzu, konkrétně diskurzu před prezidentskými volbami v Austrálii v roce 1986, kdy se dostaly do oběhu stereotypní antisemitské reprezentace jednoho z kandidátů, Kurta Waldheima (Wodak a Meyer 2002: 18).

Autorkou této metody je Ruth Wodak.

Diskurzivně-historický přístup se vyznačuje propojením tzv. pole jednání na jedné straně a žánry, diskurzy a texty na straně druhé (Tamtéž: 26), což znamená, že konkrétní jazykové realizace jsou spjaty se sociálními situacemi, ze kterých vzešly. Tato metoda klade velký důraz na analýzu argumentace a také na kontext

analyzovaného diskurzu, který je chápán v historických souvislostech (Tamtéž). Podrobněji je metoda popsána v kap. 3.4.

4.4. DIALEKTICKÝ PŘÍSTUP K DISKURZU

Autorem tohoto přístupu je Norman Fairclough a můžeme jej považovat za jeden z nejvíce rozšířených. Jeho podstatou je teze, že nerovnosti v sociální struktuře, sociální konflikty, se nutně odrážejí v diskurzech, jež ve společnosti kolují. Zde jasně rezonuje marxistické východisko vztahu základny a nadstavby. Fairclough tedy v diskurzech hledá způsoby manifestace těchto konfliktů, konkrétní formy dominance, diference a rezistence. Kritická analýza diskurzu v jeho pojetí znamená analýzu dialektického vztahu mezi způsoby označování a ostatními elementy sociální praxe (Tamtéž: 27).

5. Vlastní metodologický aparát k odhalení persvazivní linie

Při analýze komunikátů vycházíme ze snahy o co největší možnou komplexnost a čtenářům nabízíme možný postup při zkoumání komunikátů a odhalování (nejen) přesvědčovacích prvků v rámci kritické analýzy diskurzu¹⁴ z různých analytických perspektiv. V souladu s komunikačním přístupem k textům vycházíme vždy z komunikátu jako celku a postupně se propracováváme k nižším jednotkám. Rekonstrukce jazykových prostředků bude vycházet z analytického aparátu interdisciplinárního charakteru¹⁵, který je představen formou jednotlivých instrukcí. Představovaný aparát primárně vychází ze zásadních metod kvalitativní analýzy, dílčí postupy však budou využívat i metod kvantitativních. Některé kroky uvedené v tomto aparátu jsou obligatorní, jiné fakultativní, přesto doporučujeme aplikovat předložený aparát důsledně, protože i původně vnímaná nepodstatnost může být odhalena právě pouze jedním dílčím procesem. Prvním krokem, naskytne-li se před námi komunikát k rozboru, by mělo být jeho zařazení do určité komunikační situace a historického kontextu (Wodak, Meyer 2009). Po tomto úvodním zařazení se jeví jako nezbytné seznámit se s dalšími pragmatickými aspekty komunikátu jako je charakteristika cílové skupiny či segmentace komunikátu na obsahově-pragmatické jednotky a určení komunikačních funkcí u těchto jednotek (Kořenský a kol. 1987). V této části

- 14 Na tomto místě je třeba vysvětlit, jak pojmají termín diskurz autorky tohoto příspěvku. S termínem se snaží zacházet opatrně a užívat ho pouze v případech nezbytných nebo nanejvýš vhodných, kde je to možné používají termíny synonymní. Diskurz pro ně představuje tři základní pojmy: a) komunikát (tj. jakýkoli text mluvený i psaný, i s jeho neverbální složkou); b) soubor textů, které můžeme sdružovat na základě společného atributu (např. diskurz reklamní, politický atd.); c) diskurz ve smyslu Foucaultova řádu diskurzu.
- 15 Při tvorbě algoritmizovaného analytického aparátu pro odhalení persvazivní linie komunikátů je pro nás velkou inspirací práce Komplexní analýza komunikačního procesu a textu (Kořenský a kol., 1987), se kterou sdílíme „zcela netradiční přístup k empirii“. Aparát je notně inspirován takéž mezinárodně uznávaným pojetím DHA (Wodak, 2009), jehož některé kroky se snaží explikovat a zjednodušit. V aparátu se ve velké míře odráží taktéž Faircloughovo pojetí diskurzu (Fairclough, 2003). V neposlední řadě jsou do aparátu zařazeny aparáty zkoumající různé aspekty tematické výstavby komunikátů (Daneš 1968, 1974; Hawes 2010; Čech 2013).

rozboru doporučujeme také určení výchozích hypertémat¹⁶, která tvoří základní platformu pro další kroky v analýze obsahově-tematické linie textu (Daneš 1968, Pípalová ?).

5.1. HISTORICKÉ A SPOLEČENSKÉ POZADÍ KOMUNIKAČNÍ UDÁLOSTI

„Všechny procesy dorozumívání mezi lidmi (...) jsou součástí určité sociální skutečnosti, souboru sociálních procesů, které v dané společnosti probíhají.“ (Kořenský a kol. 1987: 19). Při analýze konkrétního komunikátu vycházejte z charakteristiky nejdůležitějších rysů společenské situace, v níž komunikát vznikl a v níž komunikace probíhá. Tento krok nalezneme také např. u Wodak, u níž je nezbytné začlenění do celkového kontextu ve smyslu „the extralinguistic social variables and institutional frames of a specific ‚context of situation‘“ a také v pojetí „the broader sociopolitical and historical context, which discursive practices are embedded in and related to“ (Wodak, 2009:93). K vybranému komunikátu určenému k analýze přistupujeme jako k textu jedné entitě v rámci vymezeného okruhu jiných komunikátů. V praxi to znamená, že komunikát usouvztažíme k jiným textům a vymezíme jeho pozici a vztah k textům souvisejícím (tj. k textům v rámci konkrétního diskurzu).

5.2. DALŠÍ PRAGMATICKÉ ASPEKTY KOMUNIKAČNÍ UDÁLOSTI – CHARAKTERISTIKA CÍLOVÉ SKUPINY, KOMUNIKAČNÍ FUNKCE

Texty zkoumáme s ohledem na předpokládaného recipienta. Snažíme se o co nejzvrubnější charakteristiku cílové skupiny, pro kterou je text určen. Popisujeme vlastnosti a charakteristiky příjemců z hlediska sociálních pozic a rolí. Velmi důležitá je v analytickém aparátu segmentace komunikátu na obsahově-pragmatické jednotky. Těmi jsou takové úseky komunikátu, které se vyznačují jednou

16 Tato hypertémata budou velmi podobná pojetí tzv. topics, která v úvodu svého aparátu určuje Wodak (Wodak, Meyer 2009).

komunikační funkcí ve smyslu elementárního záměru autora, ne vždy se kryjí se segmentací syntaktickou. (Kořenský a kol. 1987: 32) Při určování komunikačních funkcí nám mohou být nápomocny základní kategorie ilokučních funkcí, jak jsou známy např. u Searla (1969) či Austina (2000), ale při tomto typu analýzy jde o jemnější klasifikaci těchto funkcí (např. místo reprezentativy užijeme konstatování, oznámení, prosté sdělení apod.; místo direktivy pak přímo výzva, rozkaz, nabídka atd.). Při určování vycházíme z intencionality autora komunikátu a funkce vždy určujeme s ohledem na předpokládaného příjemce. Sledování posloupností takto určených komunikačních funkcí může odhalit míru propracovanosti realizace globálního cíle komunikátu.

5.3. HYPERTÉMA

V rámci čtvrtého kroku u aparátu DHA se objevuje otázka: „What are the main topics of the discourse?“ (Wodak, Meyer 2009: 100) Odpověď na tuto otázku by měla být odhalena v následujícím podkroku, jehož náplní je určení hypertémat. Topics, jak jsou charakterizována Wodakovou, mohou působit dost vágně a způsobit tak narušení reliability a validity výsledků analýzy. Z tohoto důvodu a také v návaznosti na českou tradici jsme se rozhodly tato „topics“ charakterizovat jako hypertémata dle Daneše (1987) a Pípalové (2000).

Hypertéma je nadřazený pojem tématu. Média hojně a ráda užívají hypertémat, která v mnoha oblastech představují rámec pro utváření jejich obsahu. U aktuálního zpravodajství při nastaveném hypertématu (vládní krize) je to, zda představené zprávy odpovídají tomuto hypertématu známkou jejich relevance pro příjemce komunikátu. Hypertéma tak může existovat na různých úrovních od oné tematické stránky, až po intra a především intermediální časově vázaný celek. Skoro by se dalo říct mikroparadigma zpravodajství.

5.4. FREKVENČNÍ ANALÝZA

Jedním z kvantitativních postupů využívaných v rámci naší metodologie je Čechovo (2013) pojetí tematické koncentrace textu¹⁷. Tento koncept prostřednictvím kvantitativní textové analýzy napomůže verifikovat hypertémata zjišťovaná v kroku 1 a zároveň odhalí hlavní téma textu (za předpokladu, že existuje). Tento krok byl do našeho aparátu zařazen, neboť elegantně a exaktním způsobem zjišťuje tematickou „sílu“ jednotlivých lexémů reprezentujících konkrétní témata v textu, stejně jako tematickou koncentraci celého textu. Koncept tematické koncentrace textu překračuje hranici vágního a intuitivního hodnocení tematických vlastností textů (Čech a kol., SaS, 2013). Východiskem této analýzy je frekvenční charakteristika textu, v rámci které je stanoven *h*-bod, který stanovuje neostrou hranici mezi sémantikou a synsémantikou v textu. Témata mohou být v tomto konceptu substantiva, adjektiva a verba. Tematická slova nad *h*-bodem odrážejí hlavní témata textu. Celá procedura je přesnou metodou ke zjištění, „o čem daný text je“ a „jak moc se týká centrálního tématu“ a navíc umožňuje statisticky porovnávat různé komunikáty. Výpočet tematické koncentrace také může vypovídat o tematické roztržitosti textu v případě, že tematická slova budou mít nízkou frekvenci a tím se zvětší vzdálenost mezi *h*-bodem a pořadím prvního tematického slova.

Postup pro výpočet tematické koncentrace textu:

- 1) vytvoření frekvenční distribuce jednotlivých slovních tvarů v komunikátu;
- 2) výpočet *h*-bodu¹⁸:

„Hodnota *h*-bodu je určena místem, kde se pořadí slova rovná jeho frekvenci.“ (Čech a kol., 2013)

$$h = f(h)$$

$$h = \frac{f(i)j - f(j)i}{j - i + f(i) - f(j)}$$

17 Podrobněji k metodologické bázi např. Popesco (2007, 2009), Popesco a Altmann (2011), Čech a kol. (2013).

18 Popis proměnných ve vzorci pro výpočet *h*-bodu: *h* = *h*-bod, *f* = frekvence slova v textu, *i*, *j* = pořadí slov

Pokud ovšem ve frekvenční distribuci žádná taková hodnota není zastoupena, je nutno h -bod vypočítat vzorcem č. 2.

3) výpočet indexu tematické koncentrace slova¹⁹:

$$TC = 2 \sum_{r=1}^r \frac{(h-r')f(r')}{h(h-1)f(1)}$$

Tematická váha daného slova vynásobená jeho vlastní frekvencí je podělena součtem všech vah a nejvyšší možnou frekvencí.

4) výpočet normalizační konstanty C :

$$\frac{2}{h(h-1)f(1)} \\ (h-r')f(r')C$$

5) výpočet tematické koncentrace textu:

$$tcu = 1000(TC)$$

Nevýhody tohoto exaktního aparátu jsou dvě. Tou první je, že není vhodný pro příliš krátké ani příliš dlouhé texty a druhá nevýhoda spočívá v tom, že pokud není žádné tematické slovo nad h -bodem, tematická koncentrace se rovná 0 a všechny texty s tematickou koncentrací 0 jsou si rovny, takže by v tomto případě nebyl tento krok aparátu tolik relevantní.

S aplikacemi aparátu pro zjištění tematické koncentrace konkrétních textů se zájemci mohou seznámit u Wilsona (2009), Čecha a kol. (2012) a Čecha (2013).

5.5. TEMATICKÁ VÝSTAVBA KOMUNIKÁTŮ

Ne vždy nám předchozí kroky umožní odhalit persvazivní linii některých textů v takové míře, v jaké je v daném komunikátu realizována. V předchozích krocích jsme se již dvakrát dotkli tematické výstavby komunikátu, poprvé při určování hypertémat a následně při kvantitativním měření tematické koncentrace textu. Pokud má však autor textu opravdu bohatou slovní zásobu a dostatek fantazie, mohou nám některé tematické souvislosti kvůli lexikální variabilitě uniknout.

¹⁹ Popis proměnných ve vzorci pro výpočet tematické koncentrace slova: r' = pořadí slova před h -bodem, $h-r'$ = tematická váha slova, přičemž slova s nejnižším rankem mají největší váhu.

Existuje však další způsob v rámci tematické výstavby, který se jeví jako vhodný doplněk k předchozím zkoumáním. Tento způsob, jak se na persvázi v rámci změřit, lze jednoduše popsat jako sledování tematicko-rematické výstavby analyzovaného komunikátu.

5.5.1. Odhalení tematicko-rematické linie

Každá nedefektní výpověď v psaném jazyce se skládá ze dvou složek: tématu a rématu (Daneš, 1968). Téma představuje to, „o čem se mluví“, rématem je pak to, „co se říká o tématu“ (Daneš, 1968, 1985). Téma a réma na vyšší úrovni než je jedna výpověď utvářejí síť témat a rémat a seskupují se do tematicko-rematických posloupností, které se výrazně podílejí na tvorbě kohezních řetězců textu a jsou důležitým prvkem pro celkovou koherenci textu. Stejně jako Daneše (1968, 1974) nás bude zajímat, „jak je výběr tématu motivován předchozím kontextem“.

Následnost témat Daneš nazývá tematickými posloupnostmi (thematic progressions). „By this term we mean the choice and ordering of utterance themes, their mutual concatenation and hierarchy, as well as their relationship to the hyperthemes of the superior text units (such as paragraph, chapter, ...) to the whole text, and to the situation“ (1974: 114). Daneš ve shodě s Mathesiem rozlišuje téma a známou informaci (východisko). Téma může být (ale nemusí) být známo z předchozího kontextu (ve smyslu izotopie). Z hlediska informační struktury bývá považována za zásadní réma, avšak z hlediska tematické výstavby, jak ji budeme zkoumat my, je závažnější téma. Zároveň si však uvědomujeme i významnou roli rématu jako pojícího prvku zejména v mluvených komunikátech, i z toho důvodu hovoříme o tematicko-rematických posloupnostech.

Ve srovnání s jinými českými koncepty tématu a rématu (Hajičová a kol. 1980, Firbas 1995) se držíme danešovského hrubého dělení na téma a réma, nezavádíme rematicizátory, tranzity ani nijak výrazně neřešíme přesnou hranici mezi tématem a rématem.

Tuto část analytického aparátu můžeme shrnout do následujících bodů: 1) segmentace textu na jednotky obsahující jedno téma; 2) v rámci každé této jednotky vymezit téma a réma; 3) zkoumat návaznost témat a rémat v textu a určit typy tematicko-rematických posloupností; 4) zaznamenat výskyty modifikací

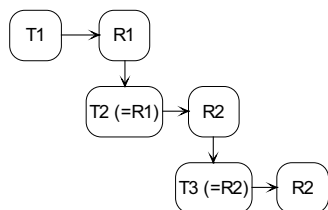
tematicko-rematických posloupností (jsou-li nějaké); 5) nejdůležitější částí je závěrečná interpretace odhalující motivaci užití konkrétních tematicko-rematických posloupností.

5.5.2. Základní typy TP

Daneš na monologickém textu (odborné přednášce) stanovil základní typy těchto TP; je nutné si však uvědomit, že se jedná se o ideální modely či konstrukty. (Daneš, 1968; 1985)

Návazná tematizace rématu

Návazná tematizace rématu je založena na principu, že „réma první výpovědi se stává tématem druhé výpovědi, réma této výpovědi tématem třetí výpovědi atd.“ (Daneš, 1968: 133)

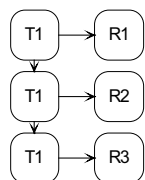

Schéma 1: Diagram návazné tematizace rématu

Při tematizaci nemusí být tematizováno pouze réma, ale také například i celá předchozí výpověď. Taková TP nese název návazná tematizace výpovědi. (Daneš, 1968)

TP s průběžným tématem

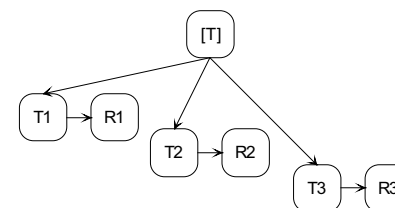
U *TP s průběžným tématem* téma výpovědi zůstává stejné a jsou k němu přiřazována vždy nová rémata.

Schéma 2: Diagram TP s průběžným tématem

TP s tématem derivovaným z hypertématu

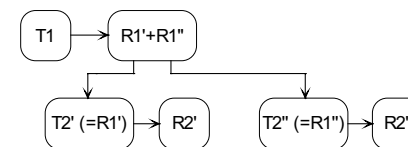
Témata jsou u tohoto typu TP odvozena z nějakého tématu nadřazeného. (Daneš, 1968)

Schéma 3: Diagram TP s tématem derivovaným z hypertématu

Rozvíjení rozštěpeného R

Tato posloupnost se od těch předchozích liší v tom, že je to TP vyššího řádu, která uspořádává více posloupností nižšího stupně.

Schéma 4: Diagram s rozštěpeným rématem

Réma se štěpí na několik částí, které jsou následně rozvíjeny po vlastní linii. (Daneš, 1974)

Tematický skok

Tematickým skokem Daneš (1968) označuje *TP s průběžným tématem*, které má minimálně v jedné části distanční podobu, je tedy přerušeno výpovědí/výpověďmi, ale dále pak po přerušeni navazuje.

5.5.3. Tematizace

V návaznosti na Danešův aparát se jeví jako velmi vhodné pokračovat Hawesovou (2010) koncepcí tematizace. Využijeme toho, že již máme z předchozího kroku text rozsegmentován na témata a rémata. Hawes (2010) při definování tématu vychází z Hallidayova pojetí (1985, s. 38), které rozšiřuje o další prvky a uvědomuje si, že téma nemusí stát pouze na začátku výpovědi. Při zkoumání tematizace jde o zjištění toho, co je ve výpovědi tematizováno. Zajímá nás tedy,

na jaké mimojazykové skutečnosti je v tématech výpovědi odkazováno. Hawes navrhuje dělení na tři základní sémantické kategorie s možností různých podkategorií na základě odlišných výrazových prostředků.

Témata mohou být následující:

- 1) Člověk (lidský participant)
  - a) Diskurzivní participant (The Sun, we) – social actor – nomination strategies, Wodak
  - b) Zájmenný participant
  - c) Jmenný participant
  - d) Titulovaný participant
  - e) Institucionální participant
- Sémantické podkategorie:
  - f) Ženský participant
  - g) Mužský participant
  - h) Vládní participant
  - i) Opoziční participant
- 2) Mimojazykové skutečnosti z tohoto světa (např. zvířata, věci nebo myšlenky)
  - a) Nelidský participant
  - b) Abstraktní participant
  - c) Negativní participant
- 3) Nevyjádřený participant (neparticipant)
  - a)

5.6. LEXIKÁLNÍ ROVINA KOMUNIKÁTŮ

Norman Fairclough (*Analyzing Discourse*) navrhuje zaměřit se na sémantické vztahy mezi slovy – vypsáními výrazy v kategoriích.

Jediným principem (...) za jehož pomoci lze valnou část paradigmatických, a tudíž systémových lexikálních jevů uvést do vzájemného vztahu, je podobnost. Míra podobnosti, způsoby jejího určování a využití jsou v jazykovědě jedním z věčných témat, zvl. v oblasti synonymie. (Čermák, 2007: 190)

Typy sémantických vztahů:

homonymie (náhodná podobnost formy: *travička* = žena, která tráví jedem × *travička*, tráva zdrobněle), synonymie (podobnost významu: *těžký* – *obtížný*), antonymie/opozitnost (protikladný význam: *špatný* – *dobrý*), hyponymie – hyperonymie (*pes* – *labrador*, *jezevčík*, *kokršpaněl*; vztah slov nadřazených a podřazených; *labrador*, *jezevčík*, *kokršpaněl* jsou členy množiny/třídy označené nadřazeným pojmem *pes*; *labrador*, *jezevčík*, *kokršpaněl* jsou kohyponyma; metonymie (vztah části k celku: *TĚLO* – *ruce*, *nohy*, *hlava*... meronymum = označení části, polysémie (mnohoznačnost: *oko* – na punčoše, na zajíce, orgán, na polévce...))

Je možné nalézt nové sémantické vztahy v textu. Sémantické vztahy mezi slovy související s aktivitou sociálního aktéra (social agent) při utváření významu, např. vztahy mezi hyperonomy a hyponymy, vytváření sémantických vztahů mezi kohyponymy, vytváření klasifikačních schémat, která fungují jako nevědomé nástroje pro interpretaci/utváření významu;

Lze říct, že příjemce sdělení přijímá jako dané, presuponuje, co je explicitně vyjádřené kdekoli jinde v textech, které čerpají z určitého diskurzu – tzn., že např. *společnosti* jsou jevovou formou (konkrétní realizací) *kapitálu*.

Příklad 1:

Z pohledu sémantiky můžeme říct, že termín *společnosti* je hyponymem slova *kapitál* společně s dalšími kohyponymy, jako jsou *trusty* (*koncerny*) a *finanční trhy*. Takové presuponované strukturování světa a presuponované sémantické vztahy umožňují autorům zaměnit slovo *společnosti* za *kapitál* bez explicitního vyjádření tohoto vztahu a čtenáři pochopí smysl textu.

Reprezentace události (podle Norman Fairclough: *Analyzing Discourse*)

Je možné se zaměřit na to, zda jsou události reprezentovány tak, že specifikují/konkretizují, nebo naopak vynechávají činnost aktérů a jaký politický a společenský význam může tento výběr mít.

Věta (klauze) z pohledu reprezentace má tři hlavní typy prvků – děje, účastníky (participanty), okolnosti.

Příklad:

Laura viděla Fionu v Lancasteru.

Děj – *viděla*; dva participanty – *Laura* a *Fiona*; jedna okolnost – *v Lancasteru*

Děje jsou nejčastěji realizovány prostřednictvím sloves, participanti vystupují jako subjekty a přímé nebo nepřímé objekty, okolnosti jako adverbiále (např. čas a místo)

Principy reprezentace, které ovlivňují rozdílné způsoby reprezentace událostí:

ovlivňují, které prvky události jsou vynechány, které zdůrazněny, ovlivňují, jak moc konkrétní, nebo naopak abstraktní je reprezentace, zda jsou události hodnoceny, vysvětleny, legitimizovány, ovlivňuje pořadí, ve kterém jsou události reprezentovány.

Proto se lze zaměřit na otázky:

Které prvky události či řetězce událostí jsou přítomny/chybí, jsou zdůrazněny/upozaděny?

Jaký je stupeň zobecnění/abstrakce ve vztahu ke konkrétní události?

Jaké je pořadí události?

Co je přidáno k reprezentaci události – vysvětlení, legitimizace (důvody, příčiny, účely), hodnocení?

a) Vyloučení, zahrnutí, zdůraznění

Můžeme zkoumat událost podle toho, který z prvků je vynechán, který je zahrnut, kterému je věnována největší pozornost. Spíše než zkoumat děje z pohledu pravdivého referování o události, je možné porovnávat odlišné reprezentace jedné události.

Př. krátký text na balíčku cigaret:

Nejjemnější třída doutníkových tabáků z celého světa je vybírána pro Hamlet. Výběr listů, ručně sklizených, je sušen a fermentován. Pak umění našich baličů vytvoří unikátní, jemné, lahodné doutníky. Hamlet – jemné doutníky.

Prvky události:

formy aktivity – *vybírání, sklizení, sušení tabákových listů* atd.

objekty těchto činností – *tabák, listy, doutníky*.

Lidé jsou částečně zahrnutí (*naši baliči*), ale částečně vyloučení – osoby, které *vybírají, sklízí, suší... tabákové listy*, jsou vynechány.

Vynechány jsou také sociální vztahy, institucionální formy, prostředky, čas a místo. Lze spojit tato vyloučení s gramatickými formami (pasivní konstrukce)

s materiálními ději, pokud jde o participanty – jsou tam pasivní subjekty (*výběr z listů*), ale ne agenty (např. není tam uvedeno vybíráno místními zemědělci) a nejsou tam okolnosti času a místa.

Srovnej s vymyšlenou větou:

Když nastalo poledne, Pedro začal energicky stříhat listy na jižním okraji pole, který, jak věděl, bude dozorce kontrolovat nejdříve a nejdůkladněji.

Tato věta obsahuje aktivitu (*stříhat*), objekty (*listy*), osoby (*Pedro, dozorce*), sociální vztahy (*vztah mezi dělníkem a dozorcem*), čas (*když nastalo poledne*) a místo (*jižní okraj pole*).

Lze zhodnotit, co je společensky závažné v reprezentaci na balíčku Hamlet, pokud vezmeme v úvahu kontroverzní rysy současného kapitalismu: produkce zboží pro trhy v bohatých zemích prostřednictvím nízko placené práce a špatných pracovních podmínek v chudých zemích. To je považováno za vykořisťující a nespravedlivé mezinárodní dělení práce. Prodej zboží, jako jsou doutníky, je proto spíše delikátní záležitostí a bylo by velmi překvapující, pokud by produkce doutníků byla reprezentována způsobem, který by objasňoval vztahy a okolnosti produkce a dokonce i dělníky.

Nelze ovšem vidět pouze politickou motivaci za touto skutečností. Proč se vůbec v tomto případě mluví o procesu výroby? O výrobě tabáku se v tomto případě mluví kvůli vytvoření image kvalitního produktu. Kvalita materiálu a péče při jeho výběru jsou v textu explicitní (*jemný, unikátní, výběr...*) nebo implicitní (*ručně, vybírána*) v lexiku, výrazy odlišné od ostatních (*nejjemnější třída doutníkových tabáků, výběr z listů...*) jsou zdůrazněny prostřednictvím pozice na počátku věty. To, na čem tu záleží, jsou objekty a s nimi související činnosti, nikoli osoby, které za nimi stojí nebo sociální vztahy výroby

b) Metaforická (nekongruentní) reprezentace dějů

(Halliday, M. A. K.: An Introduction to Functional Grammar)

Halliday rozšiřuje metafory z tradičního použití při studiu významu slov na gramatiku. Lze pak rozlišovat kongruentní a metaforické reprezentace.

Podle toho je možné rozdělit reprezentaci dějů jako dějů a reprezentaci dějů jako stavů/skutečností.

Př. *ekonomický vývoj, destrukce, aktivity, vytvoření* odkazují k událostem, které zahrnují lidi, kteří něco dělají, nebo věci, které se lidem stávají.

Kongruentní reprezentace:

Zaměstnanci v továrně vyrábějí ocelové nosníky.

Nekongruentní/metaforická reprezentace:

Ekonomický vývoj byl vždy doprovázen destrukcí zastaralých aktivit a vytvořením nových.

Vývoj, destrukce, aktivity, vytvoření jsou substantiva vytvořená ze sloves – děje jsou převedeny na substantiva – věci, skutečnosti, stavy

Význam sloves – děj

Význam substantiv – věci, lidé, zvířata, stavy, skutečnosti...

Skutečnosti, věci jsou kongruentně reprezentovány jako substantiva, děje jsou kongruentně reprezentovány jako slovesa.

Aktivity, vývoj jsou dějová substantiva, odvozena ze sloves, slova *destrukce, vytvoření* v sobě zahrnují význam lidí, kteří ničí věci, lidí, kteří tvoří věci.

Jde o nominalizaci – z gramatického hlediska jde o přeměnu slovesa v substantivum, ze sémantického hlediska jde o přeměnu dějů ve stavy.

Při nominalizaci dochází ke ztrátě určitých významů – význam času: *vytvoření* může pokrývat – *byl vytvořen, je vytvořen, bude vytvořen*, význam modalit: mizí rozdíl mezi *je vytvořen, může být vytvořen, měl by být vytvořen...*

Ve větách s nominalizací:

Ekonomický vývoj byl vždy doprovázen destrukcí zastaralých aktivit a vytvořením nových chybí činitel, který je nejčastěji podmětem ve větě. V příkladu není specifikováno, kdo vyvíjí, destuuje, vytváří

Nominalizace je způsob zobecnění, abstrakce konkrétních událostí.

Nominalizace je častým jevem vládního, politického diskurzu – může zatemnit informaci, kdo něco dělá a tím se zbavovat zodpovědnosti za dění a činnosti.

Různé diskurzy mohou mít různý slovník, ale můžou zároveň používat stejné výrazy, nicméně v jiných sémantických relacích

Jedním způsobem, jak určit tento relační rozdíl, je prostřednictvím zkoumání kolokace, ustálené spojení slov/častý společný výskyt slov v textu, to je zaměřit se na to, která slova předcházejí a která následují u slova, které zkoumáme.

Schopnost kombinovat se s jinými jednotkami je jednou ze základních vlastností každé jazykové jednotky, je to i jedna z jejích funkcí. Lexémy se v zásadě primárně kombinují podle svého významu, který musí být slučitelný, kompatibilní, s významem druhého slova; žádný lexém se nespojuje se všemi ostatními (...) Tato kompatibilitou podmíněná spojitelnost lexému, která je pro každý jednotlivý lexém slovníku jiná (...), je jeho kolokabilitou; (...) Úhrnná kolokabilita slova tvoří jeho specifické paradigma (...), které představuje zároveň sémantickou distribuci takového slova. (...) Smysluplné kombinace (syntagmata), tj. spojení slov zvaná kolokace, víceslovná pojmenování nebo též sousloví, jsou nejen jednotky textové, ale také systémové. Takto tvrdý chléb je pojmenování (kolokace) zřejmě neustálené, ale pšeničný chléb naopak ustálené je, je to navíc i termín.“ (Čermák, 2007, s. 193)

Příklad: v analýze nových a starých labouristů se ukázalo, že oba dva používají slovo práce, jejich kolokace je odlišná:

Noví labouristé – zpět do práce, do práce, touha pracovat, příležitosti pracovat, prospěch pracovat

Starí labouristé – bez práce, právo pracovat, demokracie v práci, zdraví a bezpečí při práci

Zájem nových labouristů. – dostat lidi do práce

Zájem starých labouristů – zlepšit podmínky a vztahy v práci, nezaměstnanost, porušení práva na práci a zodpovědnost vlády

Literatura

Adorno, Theodor W. – Horkheimer, Max

2009 *Dialektika osvícenství: filosofické fragmenty*. Vyd. 1. Praha: OIKOYMENH.

Balon, Jan

2008 „Teorie komunikativního jednání Jürgena Habermase“. In: Šubr, Jiří et al. *Soudobá sociologie. II, (Teorie sociálního jednání a sociální struktury)*. Praha: Karolinum.

Borradori, Giovanna

2005 *Filosofie v době teroru: rozhovory s Jürgenem Habermasem a Jacquesem Derridou*. Praha: Karolinum.

Caborn, Joannah

2007 „On the Methodology of Dispositive Analysis“. *Critical Approaches to Discourse Analysis Across Disciplines* 1, č. 1, s. 115–123

Cviklová, Lucie a Krýsl, Šimon (Eds)

1999 *Čítanka kritické teorie: rozhovory s Jürgenem Habermasem. Díl 1, Autonomie a solidarita*. Praha: Nadace Open Society Fund.

Dreyfus, Hubert L. – Rabinow, Paul

2010 *Michel Foucault. Za hranicemi strukturalismu a hermeneutiky*. Praha: Herrmann & synové.

Fairclough, Norman

1991 *Language and Power*. London: Longman. (Revidované 2. vyd. 2001.)

1992a *Discourse and Social Change*. Cambridge: Polity Press.

1992b *Critical Language Awareness*. London: Longman.

1995a *Critical Discourse Analysis*. London: Longman.

1995b *Media Discourse*. London: Edward Arnold.

2000 *New Labour, New Language?* London: Routledge.

2003 *Analysing Discourse: Text Analysis for Social Research*. London: Routledge.

2005b „Critical Discourse Analysis in Transdisciplinary Research“, in R. Wodak a P. Chilton (eds), *A New Agenda in (Critical) Discourse Analysis*. Amsterdam: Benjamins, 53–70.

2006 *Language and Globalization*. London: Routledge.

Foucault, Michel

1999 *Dějiny sexuality I. Vůle k vědě*. Praha: Herrmann & synové.

2002 *Archeologie vědě*. Praha: Herrmann & synové.

2005 *Je třeba bránit společnost: kurz na Collège de France 1975–1976*. Praha: Filosofia.

Gee, James P.

2004 *Discourse Analysis: Theory and Method*. London: Routledge.

Giddens, Anthony

1984 *The Constitution of Society: Outline of the theory of structuration*. Cambridge: Polity Press.

Goffman, Erwing

1970 *Strategic Interaction*. Oxford: Basil Blackwell.

Halliday, M. A. K.

1978 *Language as Social Semiotic*. London: Arnold.

1985 *An Introduction to Functional Grammar*. London: Arnold. (2. vyd. 1994.)

Hirschová, Milada

2006 *Pragmatika v češtině*. Olomouc: VUP.

Horster, Detlef

1995 *Jürgen Habermas: Úvod k dílu*. Praha: Svoboda.

Hubík, Stanislav

1995 „Obrát ke komunikaci v sociologickém myšlení J. Habermase“. In: *Acta Universitatis Palackianae Olomucensis. Facultas Philosophica*, č. 9, s. 9–16.

Jäger, Siegfried

2001b „Discourse and Knowledge: Theoretical and methodological aspects of a critical discourse and dispositive analysis“, in R. Wodak a M. Meyer (eds) *Methods of Critical Discourse Analysis*. London: Sage, 32–62.

Jessop, Bob

- 2002 *The Future of the Capitalist State*. Cambridge: Polity Press.
- 2004 „Critical semiotic analysis and cultural political economy“, *Critical Discourse Studies* 1(2): 759–174.

Klemperer, Victor

- 2003 *Jazyk Třetí říše – LTI: Poznámky filologovy*. Jinočany: H+H.

Kress, Günther. – Van Leeuwen, Theo

- 1996 *Reading Images*. London: Routledge.

Laclau, Ernesto

- 1980 „Populist rupture and discourse“ *Screen Education* 34: 87–93.

Lakoff, George

- 1987 *Women, Fire and Dangerous Things*. Chicago: University of Chicago Press.

Lakoff, George – Johnson, M.

- 1980 *Metaphors we Live By*. Chicago: University of Chicago Press.
- 1999 *Philosophy in the Flesh*. New York: Basic Books.

Lemke, Jay L.

- 1995 *Textual Politics: Discourse and social dynamics*. London: Taylor and Francis.
- 2001 „Discursive technologies and the social organization of meaning“, *Special Issue of Folia Linguistica* 35(1–2):79–96.
- 2002 „Multimedia Genres for Science Education and Scientific Literacy“, in M. Schleppegrell a C. Colombi (eds) *Developing Advanced Literacy in First and Second Languages*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum, 21–44.

Levinson, Stephen C.

- 1983 *Pragmatics*. Cambridge: Cambridge (University Press).

Lévi-Strauss, Claude

- 1964 *Totemism*. Harmondsworth: Penguin.

Martin, James R.

- 1984 „Lexical Cohesion, Field and Genre: Parceling experience and discourse goals“, in J. E. Copeland (ed.), *Linguistics and Semiotics: Text semantics and discourse semantics*. Proceedings of the Second Rice Symposium. Houston: Rice University Press.

- 1992 *English Text: System and structure*. Amsterdam: Benjamins.

Martin, James R. – Wodak, Ruth (eds.)

- 2003 *Re/reading the Past*. Amsterdam: Benjamins.

Mautner, Gerlinda

- 2005 „Time to get wired: using web-based corpora in critical discourse analysis“, *Discourse and Society* 16(6): 809–828.
- 2007 „Mining large corpora for social information: the case of elderly“, *Language in Society* 36(1): 51–72.

Moscovici, Sergej

- 1982 „On Social Representations“, in J. P. Forgas (ed.), *Social Cognition: Perspectives everyday understanding*. London: Academic Press, 181–209.
- 2000 *Social Representations*. Cambridge: Polity Press.

Muntigl, Peter

- 2002a „Policy, politics, and social control: a systemic functional linguistic analysis of EU employment policy“, *Text* 22(3):393–441.
- 2002b „Politicization and Depoliticization: Employment policy in the European Union“, in P. Chilton a Ch. Schäffner (eds), *Politics as Text and Talk*. Amsterdam: Benjamins, 45–79.

Nohejl, Marek

- 2007 *Jednání, diskurs, kritika: myslet společnost*. Praha: Sociologické nakladatelství.

Reisigl, Martin – Wodak, Ruth

- 2001 *Discourse Discrimination: Rhetorics of racism and antisemitism*. London: Routledge.

Schiffrin, Deborah

- 1994 *Approaches to Discourse*. Oxford: Blackwell.

Stubbs, Michael

- 1996 *Text and Corpus Analysis: Computer-assisted studies of language and culture*. Oxford: Blackwell.
- 2001 *Words and Phrases: Corpus studies of lexical semantics*. Oxford: Blackwell.

Van Dijk, Teun A.

- 1984 *Prejudice in Discourse: An analysis of ethnic prejudice in cognition and conversation*. Amsterdam: Benjamins.
- 1987 *Communicating Racism: Ethnic prejudice in thought and talk*. Newbury Park, CA: Sage.
- 1991 *Racism and the Press*. London: Routledge.
- 1993a *Elite Discourse and Racism*. Newbury Park, CA: Sage.
- 1993b „Principles of critical discourse analysis“, *Discourse and Society* 4(2): 249–283.
- 1997 *Discourse as Structure and Process* (Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction. 2 sv.) London: Sage.
- 1998 *Ideology: A multidisciplinary approach*. London: Sage.
- 2005 *Racism and discourse in Spain and Latin America*. Amsterdam: Benjamins.
- 2007a *Discourse Studies*. 5 sv. London: Sage.
- 2008a *Discourse and Context. A socio-cognitive approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- 2008b *Discourse and Power*. Basingstoke: Palgrave.
- 2009 *Society and Discourse: How context controls text and talk*. Cambridge: Cambridge University Press.

Van Leeuwen, Theo

- 2005 *Introducing Social Semiotics*. London: Routledge.
- 2006 „Critical Discourse Analysis“, in K. Brown (ed.), *Encyclopedia of Language and Linguistics*. 2. vyd., sv. 3. Oxford: Elsevier, 290–294.
- 2007 „Legitimation in discourse and communication“, *Discourse and Communication* 1(1): 91–112.
- 2008 *Discourse and Practice: New tools for critical discourse analysis*. New York: Oxford University Press.
- 1999 „Legitimizing immigration control: a discourse-historical analysis“, *Discourse Studies* 7(1): 83–118.

Wodak, Ruth

- 1986 *Language Behavior in Therapy Groups*. Los Angeles: California University Press.
- 1989 *Language, Power and Ideology*. Amsterdam: Benjamins.
- 1996 *Disorders of Discourse*. London: Longman.

- 2004 „Critical Discourse Analysis“, in C. Seale, G. Gobo, J. Gubrium a D. Silverman (eds), *Qualitative Research Practice*. London: Sage, 197–213.
- 2006a „Dilemmas of discourse (analysis)“, *Language in Society* 35: 595–611.
- 2006b „Critical linguistics and critical discourse analysis“, in J.-O. Östman a J. Verschueren (eds), *Handbook of Pragmatics*. Amsterdam: Benjamins, 1–24.
- 2007 „Pragmatics and critical discourse analysis“, *Pragmatics and Cognition* 15(7): 203–225.
- 2008a „Introduction: Terms and concepts“, in R. Wodak a M. Krzyżanowski (eds), *Qualitative Discourse Analysis in the Social Sciences*. Basingstoke: Palgrave, 1–42.
- 2008b „The Contribution of Critical Linguistics to the Analysis of Discriminatory Prejudices and Stereotypes in the Language of Politics“, in R. Wodak a V. Koller (eds), *Handbook of Communication in the Public Sphere* (Handbook of Linguistics, Vol. 4). Berlin: de Gruyter, 297–316.
- 2009 *„Politics as Usual“: The discursive construction and representation of politics in action*. Basingstoke: Palgrave.

Metodologie výzkumu v oblasti kritické analýzy diskurzu

Kateřina Prokopová

Zuzana Orságová

Petra Martinková

29. svazek Edice Qfwfq

Vykony redaktor: Agnes Hausknotzov

Odpovedn redaktorka VUP: Jana Kreiselov

Jazykov redakce: Zuzana Orságová

Sazba: Lenka Mrazikov

Obálka Martina Šviráková

Vydala a vytiskla Univerzita Palackého v Olomouci

Křížkovskeho 8, 771 47 Olomouc

www.upol.cz/vup

e-mail: vup@upol.cz

Olomouc, 2014

1. vydání, 76 stran

. z. 2014/938

Publikace je neprodejn